

OTANTİK BİR VEHBİ-İBÂZİ AKÂİD METNİ: AKİDETÜ'T-TEVHİD Lİ-AMR İBN CÜMEY'

(Notlandırarak Neşir, Tercüme ve Değerlendirme)

-An Authentic Text of Wahbî-Ibādî Creed: 'Aqīda al-Tawhīd li 'Amr ibn Jumay'
(Annotated edition, translation and evaluation)-

Dr. M. Mücahid DÜNDAR

Abstract *Ibādiyya is the only branch of Khārījīyya which rejects “isti’rād” and have a more moderate disposition by not qualifying their opponents as disbelievers (mushrik). As one of the most ancient creed text that had been originally authored in Tamazight, ‘Aqīda al-Tawhīd, is a work that shows us the fundamental beliefs of Maghreb Ibādīs and their distinctive features in concise style. The text that its Tamazight origin could be dated back to third century of hijra was translated into Arabic by Ibādī scholar ‘Amr ibn Jumay’ in late seventh or early eighth century of hijra. In this study, it has been attempted to make an annotated Arabic edition of this neglected piece in History of Sects by comparing the old edition of it and the text in the its published commentary. Also its translation into Turkish and some assessments on the text has been undertaken. In annotations, Ibādī references, heresiographies and the commentary of the text have been taken into account.*

Keywords: Khārījīyya, Ibādiyya, ‘Aqīda al-Tawhīd, ‘Amr ibn Jumay’, Maghreb.
Giriş

İslâm toplumunun ilk itikâdî farklılaşmasının ürünü olan Hâricîlik, makâlât, firak ve tarih kaynaklarının ittifakla ifade ettiği üzere Sıffîn Savaşı sonrasında tahkîmi kabul etmeyerek لا إله الا الله ya da لا يحكم الا الله sloganıyla tahkîmi kabul eden tarafları tekfir ederek Hz. Ali'nin saflarından ayrılan ve Harûrâ'da toplanan on iki bin kişiyle başlayan bir firkalaşma hareketidir. Hz. Ali ve İbn Abbâs'ın ikna çalışmaları sonucu iki bin kişinin aralarından ayrılmasıyla Abdullah b. Vehb er-Râsibî'yi kendilerine emir olarak seçen Hâricîlerin, Nehrevân Savaşı'nda İbn Vehb de dâhil olmak üzere neredeyse tamamı öldürüldü. Râsibî'nin ölümünden sonra Nehrevân'dan sağ kurtulan Hâricîler çeşitli firkalara ayrılarak Arap yarımadasının çeşitli yerlerinde ve yarımadanın dışında varlıklarını sürdürmeye devam ettiler.¹ Bu

¹ Minkarî, *Vak'atü Sıffîn* (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Kahire 1981, s. 513-514; Ya'kûbî, *Târîh*, Beyrut ts., Dâru Sâdır, II, 187-191; Taberî, *Târîh* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim), Kahire ts., Dâru'l-Maârif, V, 55 vd.; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak* (nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî), Kahire 1948, s. 46-50; Dîneverî, *el-Ahbâru't-tvâl* (Abdül Mün'im Âmir-Celâleddin Şeyyâl), s. 202-211; İbn Sa'd, *Tabakât*, Beyrut 1968, III, 32.

firkaların en mutedili olarak bilinen ve Abdullah b. İbâz'a nispet edilen İbâziyye aynı zamanda Hâricî firkaların günümüze ulaşan yegâne koludur.

İsti'râz'² kabul etmemeleri ve kendilerine muhâlif olan ehl-i kibleyi müşrik saymamaları onları diğer Hâricîler'den ayıran en önemli özellikleri olarak zikredilebilir.³ İbâzîler, muhâliflerini sadece küfrân-ı nimet anlamında kâfir olarak isimlendirirler; savaşta ele geçirilen at, silah, mühimmat türünden şeylerin dışındaki malları, erkekleri, kadınları ve çocukları haram sayarlar. Mâmâfih Abdullah b. Saffâr, Abdullah b. İbâz ve Mirdâs b. Üdeyye gibi Basra'ya gelen Havâric arasında benzer ılımlı görüşler bulunmaktaydı.⁴ Yaygın tasnife göre İbâziyye, Basra İbâzîliği, Yemen-Hadramevt İbâzîliği, Umân İbâzîliği ve Kuzey Afrika-Mağrib İbâzîliği şeklinde dört kola ayrılmıştır.⁵ İbâzîlik günümüzde Umân, Yemen ve Mağrib kolu şeklinde varlığını sürdürmektedir.⁶

a) Eser ve müellifi hakkında

Makalemize konu olan metin, Kuzey Afrika/Mağrib koluna mensup bir akâid metni olan *Akîdetü't-Tevhîd*'dir. Kendisi de bir İbâzî olan tarih ve tabakât âlimi Şemmâhî'nin (ö. 928/1522) *Siyer*'inde nâşirin hal tercemesini hicrî 200-250 yılları arasında naklettiği, *el-Akîde*'nin kendisine nisbet edildiği Ebû Hafs Amr b. Cümei' el-İbâzî el-Mağribî (ö. 750/1350 [?]) Kuzey Afrika İbâzî fakihlerinden ve imâmlarındandır. İbn Cümei'in tabakât âlimi Dercî'nin çağdaşı ve talebesi olduğu düşünülürse, onun hicrî III. yüzyıl tabakasında değerlendirilmesi yanlıştır. Motylinski'nin de ifade ettiği gibi hal tercemelerinin sıralanışı bu zâtın hicrî sekizinci asırda yaşadığının muhtemel olduğunu gösterir.⁷ Özellikle Cerbe

² İsti'râz, Hâricîler'in ve özellikle de Ezârîka fırkası mensuplarının kendilerinden olmayan Müslümanların din anlayışlarını sorgulamalarını ifade eden tabirdir. Bu sorgulama sonucunda kendilerinden olmayan kişilerin müşrik olduğuna hükmedilerek bu kişiler kanı ve malı helâl sayılmak sûretiyle öldürülürdü. İbâziyye başlangıcından beri İsti'râz'ı benimsememiş ve uygulamamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Öz, "İsti'râz", *DİA*, XXIII, 374.

³ Sâlim b. Zekvân, *Sîretü Sâlim b. Zekvân* (nşr. Patricia Crone-Fritz Zimmermann), Oxford 2001, s. 134-138; Müberred, *el-Kâmil fi'l-edebe* (nşr. Muhammed Ahmed ed-Dâli), Beyrut 1986, III, 1220-1222.

⁴ Ethem Ruhi Fıçlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983, s. 83 vd.; a. mlf., "İbâziyye", *DİA*, XIX, 259.

⁵ Ethem Ruhi Fıçlalı, *a.g.e.*, s. 83-106.

⁶ İbâziyye'nin doğuşu ile ilgili kapsamlı bir çalışma için bk. İvaz Muhammed Huley fât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâziyye*, Amman 1978.

⁷ Krş. için bk. Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer* (nşr. Ahmed b. Suûd es-Seyâbî), Maskat 1987, II, 200 vd.; A. De Motylinski-T. Lewicki, "Abû Hafs 'Umar b. Djami'", *EI*², I, 121; A. De Motylinski, "Ebû Hafs 'Omar b. Cami'", *IA*, IV, 18.

Adası'nda yaygın bir şöhreti bulunan İbn Cümeý'e nispet edilen tek eser, orijinali Berberî dilinde telif edilmiş olan *el-Akîde*'nin Arapça tercümesidir.⁸ Hicrî ikinci yüzyılın sonları (milâdî VIII. Yüzyıl) ile hicrî beşinci yüzyılın sonlarında kaleme alındığı yönünde iki farklı görüş bulunan *Akîdetü't-Tevhîd*'in Berberîce aslının müellifi ve telif tarihi net olarak bilinmemektedir. İbn Cümeý'in hicrî sekizinci asırda yaşadığı olgusuna istinâden, eserin orijinalinin beşinci asrın sonlarına ait olduğu görüşünde olan İbâzî araştırmacı Amr Halife'nin yanında, Şemmâhî'nin *Siyer*'ini neşreden araştırmacı Muhammed Hasan bu tarihi hicrî ikinci (milâdî sekizinci) yüzyıla kadar götürmektedir. Kuzey Afrika'da İbâzîliğin hicrî ikinci asırda kökleştiği ve metnin içeriğindeki –muhtemelen– İsrâilîyyât kökenli bazı isimlere bakılırsa Berberîce ilk asıllarının çok erken tarihte telif edilmiş olması imkân hâricinde gözükmemektedir.

Eseri üzerine çok sayıda âlimin řerh yazdığı ve İbâzî akidesinin en önemli metinlerinden biri olarak kabul edebileceğimiz *el-Akîde*'nin mütercimi İbn Cümeý hakkında kaynaklar, Şemmâhî'nin naklettiklerinden fazla bir bilgi nakletmemişlerdir. Ancak onun hakkında bilinenlerden biri de İbn Cümeý'in, meşhûr İbâzî müverrih, řâir ve fakîhi, *Tabakâtü'l-Meşâyih* müellifi Ebü'l-Abbas Ahmed b. Saîd ed-Dercî'nin⁹ (ö. 670/1271 [?]) Tîfrûcîn câmiindeki öğrencilerinden olduğudur. İbn Cümeý ve Dercî'nî adı geçen câminin yanında – Tîfrûcîn Câmiî Kabristanı'nda- medfûndurlar.¹⁰

İbâzî tabakâtında ve *el-Akîde*'nin şerhinde ismi **Amr b. Cümeý** şeklinde imlâ edilmesine rağmen özellikle kuzey Afrika İbâzîliği üzerine çalışan müsteşrikler Motylinski ve Lewicki'nin (Motylinsky'nin *el-Akîde*'yi 1905'te neşrettiği ve Fransızca'ya tercüme ettiği düşünülürse) bu ismi Ömer b. Cemî şeklinde kaydetmeleri dikkat çekicidir.¹¹

el-Akîde, İbâzî kaynaklarında ve eserin şerhlerinde farklı isimlerle de anılmıştır. Eseri Berberîce'den Arapça'ya tercüme eden İbn Cümeý metnin girişinde söz konusu eserden “*Nükte / النكتة*” adıyla bahsederken; eserin şârihi

⁸ Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer* (nşr. Muhammed Hasan), Beyrut 2009, II, 792; Şemmâhî bu esere kendisinin de bir şerh yazdığını söylemektedir.

⁹ Mustafa Öz, “Dercî'nî”, *DİA*, IX, 166-177; A. De Motylinski, “Dercî'nî”, *İA*, III, 539; T. Lewicki, “al-Dardjini”, *EP*, II, 140-141.

¹⁰ Eттаfeyyiş, *Şerhu Akîdeti't-Tevhîd* (nşr. Mustafa b. Nâsır Vinten), Cezayir/Gardâye 2001, s. 10, neşredenin girişi; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, III, 911.

¹¹ A. De Motylinski-T. Lewicki, “Abû Hafs 'Umar b. Djamî ”, *EP*, I, 121; A. De Motylinski, “Ebû Hafs 'Omar b. Camî ”, *İA*, IV, 18; aynı telaffuz *DİA*'da Fıçlalı tarafından da tekrarlanmışır; krş. için bk. Ethem Ruhi Fıçlalı, “İbâziyye”, *DİA*, XIX, 261.

Şemmâhî onu “*el-Mukaddime / المقدمة*”¹²; Cerbe’li âlim Telâti “*el-Akîde / العقيدة*”; şârih Eттаfeyyîş (ö. 1332/1914) “*Akîdetü’t-Tevhîd / عقيدة التوحيد*” olarak isimlendirmiştir. Eser, Mağrib İbazileri arasında ise “*Akîdetü’l-Azzâbe / عقيدة العزابة*” ismiyle şöhret bulmuştur.¹³ Azzâbe meclisleri ya da halkalarının bir ürünü olan İbâzî fikhî külliyyâtı “*ديوان العزابة / Divânü’l-Azzâbe*”nin¹⁴ Azzâbe meclislerine nispet edildiği düşünülürse, *Akîdetü’l-Azzâbe* isimlendirmesi de bu akîdenin kaynağının Azzâbe meclisi olabileceğini akla getirmektedir. Ancak bu yönde kesin bir bilgi yoktur.¹⁵ Bir ders halkası niteliğindeki Azzâbe cemiyeti/meclisi Kuzey Afrika’daki Rüstemîler Devleti’nin son bulmasıyla nihâyete eren Rüstemî-İbâzî imâmet makamını¹⁶ Mağrib’de temsil eden dinî-ictimâî yapılanmadır. Mağrib’de dinî-ilmî hayata yön veren Azzâbe meclislerinin ismi, Dercînî’ye göre *العروب عن النبي* fiilinden türemiştir. **el-uzûb ani’ş-şey**, bir şeyden uzaklaşmak, uzak durmak demektir. “**Azzâbe**” kelimesiyle kast edilen “âhirete müteallik amellerden insanı alıkoyan dünyevî işleri terk edenler, dünyevî işlerden uzak duranlar”dır.¹⁷ *el-Akîde*, Azzâbe (itikâfa çekilenler) meclisinin bir ürünü olsun ya da olmasın, bilinen şeylerden biri de, bu Akâid risâlesinin Azzâbe meclislerinde okunduğu, okutulduğu ve Azzâbe’ye tâbi ders halkalarında ezberletildiğidir.¹⁸ Azzâbe meclisinin temellerinin hicrî III. yüzyılın sonu IV. yüzyılın başında atılmaya başlandığı ve bu meclisin V. yüzyılda teşekkülünü tamamladığı göz önüne alınırsa¹⁹ bu akîdenin IV. yüzyılda bilinen bir metin olduğu düşünülebilir ve telif tarihinin hicrî II. yüzyılın sonlarına kadar götürülmesi mümkün hale gelir. İbn Cümei’in *Akîde*’si Cerbe ve civarında itibar görürken, Nefûseliler’in yine *Akîde* isimli, ayrı bir eserleri olduğunu belirtmemizde yarar vardır.²⁰

Mağrib İbâzî geleneğinde V ve VIII. yüzyıllar arası, Akâid telifi geleneğinin yaygın olduğu zaman dilimidir. Kuzey Afrika’nın iç kesimleri, Güney Cezayir ve

¹² Şemmâhî, *Siyer*, II, 792.

¹³ Eттаfeyyîş, *Şerhu Akîdeti’t-Tevhîd*, s. 11, neşredenin girişi.

¹⁴ *Divânü’l-Azzâbe* hakkında bk. Ziyâüddin Abdülaziz es-Semîni, *Kitâbü’n-Nîl ve Şifâü’l-’alîl* (nşr. Abdurrahman b. Ömer), Cezayir 1969, III, 1080-1081; Muhammed Nâsır, *Halkatü’l-Azzâbe ve devruhâ fî binâi’l-müctemei’l-mescidi*, Cezâyir 1989.

¹⁵ Amr Khalifa al-Nami, *Studies in Ibadism* (Cambridge University, Doktora Tezi), Cambridge 1971, s. 150; Amr Halife en-Nâmî, *Dirâsât ani’l-İbâziyye* (Arp.trc. ve nşr. Mihâil Hürî vdgr.), Beyrut 2001, s. 231.

¹⁶ Rüstemîler devleti ve İbâzîlik noktasındaki önemi hakkında bk. Mahmûd İsmâil Abdürrâzık, *el-Havâric fî bilâdi’l-Mağrib –hattâ müntesafi’l-karni’r-râbi’ el-hicrî-*, Mağrib 1985, s. 144-208.

¹⁷ Dercînî, *Tabakâtü’l-Meşâih bi’l-Mağrib* (nşr. İbrahim Tallây), Beyrut ts., I, 3-4.

¹⁸ Eттаfeyyîş, *a.g.e.*, s. 11, neşredenin girişi.

¹⁹ Muhammed Nâsır, *a.g.e.*, s. 5-6, 8-16.

²⁰ Şemmâhî, *Kitâbü’s-Siyer*, II, 792; Ziriklî, *el-A’lâm*, V, 242.

Tunus, Cerbe Adası²¹ ve Cebel-i Nefüse²² çevreleri bu eserlerin telif edildiği havzalıdır.²³ İbn Cümei'in *el-Akide* yahut *en-Nükte*'sinden başka; Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Bekr'in telif ettiği *Mesâilü't-Tevhîd*; Tebgürin b. Dâvûd b. İsa el-Melşûti'nin telif ettiği *Kitâbü usûli'd-din* ve Ebû Sehl Yahyâ b. İbrahim b. Süleyman el-Varcelânî tarafından kaleme alınan *el-Akide* hicrî altıncı yüzyıl Mağrib'inde kaleme alınan diğer akâid eserleridir. Cebel-i Nefüse âlimlerinden Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Hayr b. Ebü'l-Hayr el-Cennâveni'nin (ö. Hicrî VI. yüzyıl) *Akîdetü'n-Nefüse* isimli akâid eseri; Ebû Nasr Feth b. Nûh el-Melûşâtî et-Temlûşâyti'nin *el-Kasîdetü'n-nûniyye fi't-Tevhîd* adlı manzûm eseri ve Ebû Sâkin Âmir b. Ali eş-Şemmâhi'nin küçük hacimli *ed-Diyânât*'ı Cebel-i Nefüse muhitinin önemli akâid eserleridir. Bu eserlerin tümünün ortak yönü, avamın da anlayabileceği basit bir dille ve ezberlemeye müsait bir üslûpla kaleme alınmış olmalarıdır. Bu eserler üzerine yapılmış bazı daha geç dönem çalışmaları hakkında Amr Halife'nin eserine müracaat edilebilir.²⁴

İbn Cümei'in Arapça'ya tercüme ettiği *Akîdetü't-Tevhîd* üzerine bazı şerhler de yapılmıştır. Üzerine çok sayıda âlimin şerh yazdığı *Akîdetü't-Tevhîd*'in ilk şerhi

²¹ Tunus'ta anakaraya yaklaşık 2 km uzaklıkta, Kâbis körfezinin doğusuna düşmektedir. Yâkût el-Hamevî'nin: 'Kâbis körfezine yakın olup bostanlarıyla meşhûr bir adadır. **Halkı, karada ve denizde fesad çıkaran Hâricîler'dir.** Anakara ile bu ada arasında bir geçit vardır' dediği Cerbe Adası günümüzde otoyolla Tunus'a bağlanmıştır. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (nşr. Ferdinand Wüstenfeld), Leipzig 1867, II/1, 47-48; (*Islamic Geography* içinde CCXII, 47-48); Cerbe adası ve modern dönemde Cerbe İbâzîliği hakkında bk. Muhammed el-Meryemî, *'İbâziyyetü Cezîreti Cerbe hılâle'l-asri'l-hadis*, Tunus 2005.

²² Günümüzde Misrata'nın Güneybatısında Libya sınırları dâhilinde bulunan Nefüse dağları Yâkût'un aktardığına göre şöyle bir yerdir: 'Nefüse dağlarında sadece iki şehirde minber bulunur. Bunlardan biri sıradağların orta kesimlerindeki Serûs, diğeri de Câdû şehridir. Cebel-i Nefüse'nin tüm halkı yöneticilere, sultanlara sürekli başkaldırıp idare altına girmeyen **Vehbî İbâzî Şürât**'tır. Cebel-i Nefüse doğusundan batısına altı günlük yürüme mesafesinde genişliği olan bir yerdir. Trablus'a üç günlük, Kayrevân'a altı günlük mesafededir. Nefüse'de Benî Remmûz denen bir kabîle yaşayıp bunların çok muhkem bir kalesi vardır. Tîreft isimli bu kaleyi zapt etmenin imkânı yoktur. Cebel-i Nefüse bölgesinde üç yüz köy ve çok sayıda şehir olup bunlarda minber bulunmaz. Çünkü burada yaşayan kabileler, imâmet edecek kişi üzerinde hiç uzlaşmamışlardır. Daha önceleri Hıristiyan olan Nefüse'yi Ömer b. Hattâb zamanında Amr b. Âş fethetmiştir. O zamanlar buralarda çeşitli kabilelere mensup on iki bin civârında insan vardı...' bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV/2, 800-801 (*Islamic Geography* içinde CCXVII, 800-801).

²³ Amr Khalifa, *a.g.e.*, s. 150 vd.

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Amr Khalifa al-Nami, *Studies in Ibadism*, s. 151 vd.

Şemmâhî (ö. 928/1522)²⁵, kapsamlı son şerhi de Cezâyirli meşhûr müfessir ve dil bilgini Eттаfeyyîş (ö. 1332/1914)²⁶ tarafından yapılmıştır.²⁷ Eserin bilinen başlıca şerhleri şunlardır:

- Ahmed b. Saîd eş-Şemmâhî (ö. 928/1522), *Mukaddimetü't-Tevhîd ve şürûhuhâ*.
- Ebû Süleymân Dâvûd et-Telâtî (ö. 967/1560), *Şerhu'l-Mukaddime*.
- Amr b. Ramazân et-Telâtî'ye (ö. 1187/1773) âit şerhler: *el-Lü'lüetü'l-mudîe alâ metni'l-Akîde*, *el-'İkdü'n-nadîd alâ Nükteti't-Tevhîd*, *Netîcetü'l-Efkâr fi ta'liki Akîdeti'l-Ebrâr*, *'Umdetü'l-mürîd li Nükteti't-Tevhîd* ve Dâvûd et-Telâtî şerhine ta'liklerden oluşan *Nazmü't-Tahkîk fi 'Ukûdi't-ta'lik*.
- İbrâhim b. el-Hâc Mûsâ b. Bilhâc Mahfûz (ö. 1948), *Şerhu'l-Akîde*.
- Muhammed b. Süleyman b. Sâlih b. İdrîsû (ö. 1313/1896), *Nazmü'l-Akîde*, 198 beyitten müteşekkil bir manzûmedir.

Biz bu çalışmamızda Fransız müsteşrik Adolphe de Calassanti Motylinski tarafından XIV. *Oryantalistler Kongresi Anısına Neşredilen Metinler Kitabı* içerisinde yer alan nüsha ile muâsır Cezâyirli İbâzî araştırmacı Mustafa b. Nâsır Vinten tarafından neşredilen Eттаfeyyîş'in kaleme aldığı *Şerhu Akîdeti't-Tevhîd*'in içerisindeki, şerhe konu olan *Akîde*'ye âit metinleri ayrıştırıp karşılaştırmak sûretiyle yeni bir neşrini vermekteyiz. Kuzey Afrika'da muhtemelen çok yaygın olan bu akîde metni Fransızca ve İtalyancaya dahi tercüme edilip üzerine araştırmalar yapılmasına rağmen ülkemizde pek bilinmemektedir. Son yıllarda teknik imkânlar iyileşse de İbâzî eserlerin sayısı ülkemizde hâlen az olup bunlar fazlaca bilinmemektedir. Ayrıca dijital ortamda bulunmayan İbâzî metinlere ulaşma noktasında hâlen sıkıntılar mevcuttur.

Akîdetü't-Tevhîd'in Motylinski tarafından yapılan neşri, ilk olması²⁸ hasebiyle önem taşımakla birlikte bu neşirde çokça dil ve imlâ hatası bulunmaktadır. Neşredildiği dönemin şartları sebebiyle noktalama işareti ve ayrıçların kullanılmadığı bu metni biz, Eттаfeyyîş'in şerhindeki ibarelerle karşılaştırarak farklılıkları belirttik; metinde adı geçen şahısların hakkında -İbâzî kaynaklara öncelik tanıyarak- kısa bilgiler verdik, âyet tahrirlerini yaptık ve âyetlere atıfları

²⁵ Şemmâhî hakkında bk. Ferhât Ca'birî, *el-Bu'dü'l-Hadârî li'l-Akîdeti'l-İbâziyye*, Maskat 1987, s. 123-125; Moh. Ben Cheneb, "al-Shammâkhî", *EP*, IX, 289-290.

²⁶ Sabri Hizmetli, "Eттаfeyyîş", *DİA*, XI, 500-501.

²⁷ Ziriklî, *el-A'lâm*, Kahire 1955, V, 241-242; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, III, 911; (fihristler cildi).

²⁸ İvaz Muhammed Huley fât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâziyye*, Amman 1978, s. 25, 34.

belirttik. Anlaşılması zor bazı ibareleri şerhe müracaat etmek sûretiyle notlandırdık, bazı yerlerde şerhten faydalanarak ibare takdirinde bulunduk. Metnin anlaşılmasını kolaylaştıracak kısa ibare takdirlerini köşeli parantez içinde belirttik, nüshalardan kaynaklanan bazı farklılıkları da yer yer normal parantez içine aldık. *Akîdetü't-Tevhîd* sistematik ve tasnifli bir akâid metni olmadığı için başlıklandırma yapmayı gerekli görmedik. Bu çalışmada Motylinski tarafından neşredilen metni²⁹ (¶), Mustafa b. Nâsır Vinten tarafından neşredilen şerhi de³⁰ (¶) remzi ile gösterdik.

Akîdetü't-Tevhîd'in Arapça metninden sonra verdiğimiz Türkçe tercümesinde de bazı ilâve notlandırma ve açıklamalarda bulunduk. Arapça neşirde metnin takibini zorlaştıracağını düşündüğümüz açıklamaları ise tercüme kısmında dipnotta vermeyi tercih ettik.

²⁹ A. de C. Motylinski, *L'Aqida Des Abadhites (Recueil de Mémoires et de Textes publié en l'honneur de XIVe Congrès des Orientalistes par les Professeurs de l'école Supérieure des Lettres et des Médersas* içinde), Cezayir 1905, s. 505-545.

³⁰ Ettafeyyiş, *Şerhu Akîdeti't-Tevhîd* (nşr. Mustafa b. Nâsır Vinten), Cezayir/Gardâye 2001.

b) *Akâdetü't-Tevhîd*'in (açıklamalı ve notlandırılmış) Arapça Neşri

متن عقيدة التوحيد

تأليف العلامة الشيخ عمرو بن جميع رحمه الله

بسم الله الرحمن الرحيم و صلى الله على سيدنا محمد (و على آله و صحبه) ³¹ و سلم

الحمد لله الذي سمك السماء بغير عمد. ليس له ابتداء و لا نهاية و لا أمد. علم الغيب و الشهادة، فضى لغوم بالأسعاده و لاآخريين بالشقاوة. هو الحي لا إله إلا هو، فادعوه مخلصين له الدين. الحمد لله رب العالمين و بعد؛ فإني وجدت هذه ³² النكته منسوخة بالبربرية في توحيد خالق البرية. فسألني من لا أردد قوله و لا أجهل فضله أن أنقلها من لسان البربرية إلى لسان العربية ليبين لفظها و يسهل على القارئ حفظها فتأجبت إلى ما طلب و ساعفته فيما رغب. و الخير في ذلك أردت و بالله التوفيق و عليه توكلت و هو حسبي و نعم الوكيل.

إن سأل سائل فقال: ما أصل الدين؟ قل: الدين هو التوحيد لقوله تعالى "إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ" ³³. و الإسلام لا يتم إلا بقول و عمل. أما القول: فشهاده أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له، و لا ند و لا ضد و لا قرين و لا شبيه و لا مثل؛ و أن محمدا عبده و رسوله؛ و أن ما جاء به حق من عند ربه ³⁴. و أما العمل: فالإيمان بجميع الفرائض. فهذه ثلاثة أقول؛ من جاء بهن نامة لم ينقص منهن شيئا كمل توحيد فيما بينه و بين الخالق. و أما فيما بينه و بين الله (تعالى) ³⁵ فحتى يأتي بحسرة أقول. أما الأول: فالإيمان بجميع الملائكة و الأنبياء و الرسل و جميع الكتب التي أنزلت على جميعهم و الموت و البعث و يوم القيامة و الحساب و العقاب و الجنة و النار و جميع ما كان و ما يكون و ما هو كائن فإله هو المكون له. فهذه عشرة أقول؛ من جاء بهن نامة [و] لم ينقص منهن شيئا كمل توحيد فيما بينه و بين الله تعالى و الخالق. و من ترك واحدة منهن ³⁶ فقد أشرك بالله. و الشك في شركه مشرك و الشك في الشك مشرك إلى يوم القيامة. و من جاء بهذه الوجوه كلها فقد حرم دمه و ماله و سبي ذريته و ذلك لما علمه من التوحيد.

فإن قيل لك: ما قواعد الإسلام؟ قل: قواعد الإسلام ³⁷ أربعة: العلم و العمل و النية و الورع. و أركانه أربعة: الاستسلام لأمر الله و الرضى بقضاء الله و التوكل على الله و التوحيص إلى الله. و قواعد الكفر أربعة: الجهل و الحمية ³⁸ و الكبر و الحسد. و أركانه أربعة: الرغبة و الرهبة و الشهوة و الغضب.

³¹ لزيادة بين القوسين في "و".

³² م: هاته.

³³ سورة آل عمران: 19

³⁴ و: من عند الله.

³⁵ سقط من "م".

³⁶ منهن "سقط من" و.

³⁷ ما بين المحققين إضافة من سياق المتن.

³⁸ الحمية: المنع عن الحق انتصارا للنفس أو لغيره و تسمى الحمية عصبية. انظر شرح عقيدة التوحيد لألفيفين ص. 153.

أسهم الإسلام³⁹ ثمة نية: الصلاة و الزكاة و الصوم و الحج و العمرة و الجهاد و الأمر بالمعروف و النهي عن المنكر.

كمال الدين⁴⁰ ثلاثة: التنزيل⁴¹ و السنة و الرأي. فالتنزيل أخرجوا منه وجوها كثيرة و اختلفوا منها أربعة أوجه: الصلاة و الزكاة و الصوم و الحج من استنطاع إليه سبيلاً⁴². و السنة أخرجوا منها وجوها كثيرة و اختلفوا منها أربعة أوجه: الاستنجا و الاختتان و الوتر و الرجم⁴³. و الرأي أخرجوا منه وجوها كثيرة و اختلفوا منها أربعة أوجه: الفقه⁴⁴ و الإمامة و الحد في الخمر و ميراث الأجداد و الجدات السدس.

فرز⁴⁵ الدين ثلاثة: المسلم المقر الموفي بما أقر به و المنافق المقر الخائن فيما أقر به و المشرك الجاحد.

حرز⁴⁶ الدين ثلاثة: ولاية من علمت منه خيراً و براءة من علمت منه شراً و ترك المعاصي كلها. و قيل بالوقوف فيمن لا تعرفه حتى تعرفه.

حد⁴⁷ الدين ثلاثة: معرفة ما لا يسح الناس جهله طرفة عين و هو التوحيد؛ و فعل ما لا يسح الناس تركه و هو جميع الفرائض؛ و ترك ما لا يسح الناس فعله و هو جميع المعاصي.

مسالك⁴⁸ الدين أربعة: الظهور و الدفاع و الشراء و الكتمان. فلظهور كئي بكر و عمر؛ و الدفاع كعبد الله بن وهب الراسبي⁴⁹؛ و الشراء كئي بلال مرداس ابن حدير⁵⁰؛ و الكتمان كئي عبدة مسلم بن أبي كريمة⁵¹؛ و أبي الشعثاء جابر بن زيد⁵² رضي الله عنهم أجمعين.

³⁹ أنقسامه العظمى بعد التوحيد. انظر الشرح السابق ذكره ص. 158.

⁴⁰ كمال الدين بمعنى مسائله أو أدلته. انظر الشرح ص. 163-166.

⁴¹ مصدر جعل اسماً للقرآن المنزل اسم مفعول. انظر الشرح ص. 165.

⁴² "من" بدل من الحج على حذف مضاف بمعنى "حج من استنطاع إليه سبيلاً".

⁴³ رجم الزاني و الزانية كونه من القرآن بطريق الأحاد بأن كان فيه نصاً منسوخاً و كونه من السنة بالتواتر. و لا يرجع إلا المحصن و لا بأس بالرجم بلا حفر عند الإباضية الوهبية. انظر الشرح ص. 176-180.

⁴⁴ أي حكم الفقه من جهة النكاح و الطلاق و النفقة و التوارث الخ.

⁴⁵ بمعنى تصنيفه الدين أي أهل تمييز الدين.

⁴⁶ ما بجز الأفعال التي هي عبادة قلبية أو جارية. انظر الشرح ص. 190.

⁴⁷ مانع الدين من أن يدخل فيه ما ليس منه أو يخرج منه بغض ما هو منه؛ انظر الشرح ص. 193.

⁴⁸ الطرق التي يتوصل بها إلى إنفاذ الأحكام الشرعية؛ انظر الشرح ص. 195.

⁴⁹ أول إمام المحكمة الأولى القائلين "لا حكم إلا الله"، باجته الحروريين إماماً مع ابن الكواء. و كان يلقب بـ "ذي النقعات" لكثرة تعبدته. قتله علي بن أبي طالب في النهروان سنة 38 للهجرة. انظر الأختيار للدينوري ص. 202-211؛ و السير للشماع ص. 161/1-162؛ و الطبقات للدرجيني 201/2-202؛ و تاريخ ابن الأثير 335/3-339؛ و الكتلم للمبرد 1077/3 الخ.

⁵⁰ حدير؛ أبو بلال مرداس بن أدية من مؤسسي الإباضية و عند البخدي هو أول إمام الصفرية. كان من أوائل المحكمة الذين صاحوا علياً "لا حكم إلا الله". توفي مغتولاً أثناء خروجه على عبدة الله بن زياد سنة 61 هـ. انظر الفرق للبخدي ص. 91-93؛ السير للشماع ص. 172/1-175، 177-181، 898/3؛ الطبقات للدرجيني 214/2-226.

⁵¹ من أعلام الإباضية بالبصرة في النصف الأول من القرن الثاني الهجري. أخذ العلم عن جابر بن زيد. و له تأليف في المذهب. انظر السير للشماع، مجلد الفهارس 979/3؛ الطبقات للدرجيني 238/2-246.

⁵² تابعي فقيه و تقي عماني. صاحب عبد الله ابن عباس و كان جابر أشهر من صحبه و قرأ عليه. سكن البصرة. نفاه الحجاج إلى الحمان، هو أصل المذهب و اسمه عند الشماع. ينسب إليه من الآثار في الفقه و الحديث و التفسير. انظر كتاب السير للشماع ص. 182/1-189؛ الطبقات للدرجيني 205/2-214.

سنة تُحب على ابن آدم بسنة: الكلفة مع البلوغ والأمر (بالمعروف)⁵³ والنهي (عن المنكر)⁵⁴ ومعرفة الله ومعرفة الرسول والمن واللائل والخوف والرجاء والولاية والعداوة.

ندين لله تعالى بعشرين صلاة؛ ثمانية⁵⁵ منهن فرض واثنتا عشرة سنة. فالفرض: الصلوات الخمس والوتر وصلاة الجمعة والحج من استطاع إليه سبيلاً. والسنة: ركعتان قبل صلاة الفجر وركعتان بعد صلاة المغرب⁵⁶ وصلاة العيدين وصلاة الميت وقيل رمضان وصلاة الخسوف⁵⁷ وصلاة الكسوف⁵⁸ وصلاة الزلزلة والصلاة خلف مقام إبراهيم عليه السلام والسجدة⁵⁹ والصلاة على النبي (عليه السلام)⁶⁰ [و] هي المترجم.

الناس على ثلاثة أوجه: مسلم و منافق و مشرك.

و الولاية على أربعة أوجه و قيل سبعة: ولاية المسلمين جملة من عرفناه و من لم⁶¹ نعرفه، الحي منهم و الميت، الإنس و الجن؛ و ولاية المعصومين و هم الذين ذكرهم الله في كتابه و أتى عليهم، فوجب لهم الجنة، فوجب⁶² علينا ولايتهم و [أن] نشهد⁶³ لهم بالجنة، و هم عشرة من الرجال و عشر⁶⁴ من النساء. أما الرجال: فالأنبياء و الرسل عليهم السلام⁶⁵ و القسيسون و الرهبان⁶⁶ و أصحاب الكهف⁶⁷ و أصحاب الأخدود⁶⁸ و قوم يونس⁶⁹ و سحرة فرعون و حبيب النجار⁷⁰ و مؤمن آل فرعون⁷¹. و أما النساء: فمنا حواء و سارة امرأة إبراهيم و رحمة امرأة أيوب و أسية امرأة فرعون و فطة ماسطة ابنة فرعون و حنة [أم مريم]⁷² و مئة [امرأة

⁵³ ما بين القوسين سقط من "و".

⁵⁴ ما بين القوسين سقط من "و".

⁵⁵ م: ثمان.

⁵⁶ صلاة المغرب مقامة على الفجر في "م".

⁵⁷ م: الخسف.

⁵⁸ م: الكسف.

⁵⁹ أي "سجدة التلاوة". سماها ابن جميع صلاة لأن السجود بعض الصلاة. انظر الشرح ص. 254.

⁶⁰ لزيادة بين القوسين في "م"؛ و الراجح كذا و ذكر الصلاة ب السلام في الشرح ص. 255.

⁶¹ م: لا.

⁶² و: فالواجب.

⁶³ عطفاً لمصدره كما: نحب علينا ولايتهم و شهدتنا لهم بالجنة.

⁶⁴ م: عشرة.

⁶⁵ سقط من "م".

⁶⁶ لعطف الي الآية 84 من سورة المائدة: "ذلك بأن منهم قسيسين و رهباناً و أنهم لا يستكبرون".

⁶⁷ سورة الكهف: 13؛ "نحن نقصن عليك نبأهم بالحق إنهم فتية آمنوا بربهم و وادناهم هدى".

⁶⁸ لعطف الي سورة البروج: 4-9؛ "قل أصحاب الأخدود النار ذات الوقود إذ هم عليها قعود و هم على ما يفعلون بالظالمين شهود و ما تظنوا منهم إلا أن يؤمنوا بالله العزيز الحميد الذي نه ملك السماوات و الأرض و الله على كل شيء شهيد".

⁶⁹ "فولاً كانت فرية أمتك فتقها إيمانها إلا قوم يونس لما آمنوا كشفنا عنهم عذاب الخزي في الفتاة الأتيا و منحناهم إلى حين" سورة يونس: 98.

⁷⁰ هو الذي يقص الله سيرته في القرآن كما قال: "و جاء من أقصى المدينة رجل يسعى قال يا قوم اتبعوا المرسلين"؛ انظر

سورة يس: 19-26.

⁷¹ و قال رجل مؤمن من آل فرعون يكتم إيمانه...؛ انظر سورة غافر: 28.

⁷² لزيادة من الشرح ص. 318.

عمران⁷³ و زليخا امرأة يوسف عليه السلام و مريم ابنة عمران⁷⁴ و عائشة أم المؤمنين رضي الله عنها⁷⁵. أما الولاية في ذاتها: فالوحد⁷⁶ بالجنان و التناء باللسان. فإن قيل لك: بم نجب؟ فقل: بالعمل الصالح. [إن قيل] وعلى من نجب؟ فقل: على ذي الهيئة الحسنة و لا نجب إلا لمن علم منه خير و هو المستحق لها.

فإن قيل لك: من يتاب عليها؟ فقل: المنولى لمن ذكر، و قيل يتابان معاً فمن نولى من لا نجب له الولاية فقد كفر، و من أخرجها بعد وجوبها فقد كفر. و ضد الولاية البراءة، و ضد البراءة الولاية. فإذا وجبت الولاية لم تسقط إلا بالبراءة؛ و إذا وجبت البراءة لم تسقط إلا بالولاية.

و نجب علينا ولاية أنفسنا؛ و ذلك بالثوبة و الإقلاع من الذنوب. و المسلمون إنما نجب ولايتهم بالوفاء في⁷⁷ الدين. و ولاية الله عز و جل لعباده معرفته بهم و معرفة مآلهم⁷⁸ و منازلهم في الجنة. و ولاية العباد الله فالقبول لما أمرهم به.

و ولاية الأشخاص نجب بأربعة أوجه: أن تقبل الأذن ما سمعنا و العينان ما ابصرنا و بوافقهما⁷⁹ القلب في⁸⁰ ذلك و على الشريعة (أن يكون هيباً إيجابياً)⁸¹. و من لم يوال بعد هذه الوجود كلها فقد كفر كفر نفاق.

و ولاية البيضة فالسلطان العادل فالواجب علينا ولايته و ولاية كاتبه و وزيره و خزانه و جميع من كان تحت لوائه من المسلمين. و قيل بالولاية لكل من رجح من الشرك الي الإسلام، و من الخلف الي أهل الصواب إذا كان ورعاً في دينه. و ولاية أطفال المسلمين. و أما أطفال المشركين و المنافقين فالوقوف فيهم؛ و أما أطفال عبيد المسلمين ففيهم قولان.

و البراءة على أربعة أوجه – قيل سنة-: براءة الكفار جملة من عرفناه و من لم نعرفه، الحي منهم و الميت، الإنس و الجن؛ و براءة أهل الوعيد و هم الذين ذكرهم الله في كتابه العزيز⁸²، فوجب لهم النار. فالواجب علينا أن نبرأ منهم و نعلم أنهم من أهل النار. و أهل الوعيد هم: هلمن و قارون و فرعون و المبرود⁸³ و امرأة نوح و امرأة لوط. و براءة الأشخاص؛ كل من علمنا⁸⁴ منه شرّاً نجب علينا براءته و القصد إليه بها، و براءة السلطان الجائر⁸⁵ و كاتبه و وزيره و خزانه؛ و أما من كان تحت لوائه فلا، لأئنه ربما كان

⁷³ و هو عمران أبو موسى ليس عمران بن مائان أم مريم؛ انظر الشرح ص. 319.

⁷⁴ و هو عمران بن مائان ليس عمران أبي موسى.

⁷⁵ و: عنهن.

⁷⁶ و: الحب.

⁷⁷ و: ب.

⁷⁸ م: مآلهم.

⁷⁹ م: بوافقهم.

⁸⁰ و: على.

⁸¹ ما بين القوسين سقط من "م".

⁸² "العزيز" سقط من "و".

⁸³ و: نمرود.

⁸⁴ م: رأينا.

⁸⁵ م: الجائر.

فيهم مسلم فلزمه⁸⁶ نقيّة على نفسه؛ وبراءة كل من رجح من الإسلام الي الشرك و من أهل الصواب إلي أهل الخلاف.

فصل| كل من لم يعلم⁸⁷ الملائ السنة [فهو مشرك؛ و من علمهم]⁸⁸ و لم يعلم الحكم فيهم، فهو كمن لا يعلمهم؛ و هم الذين ذكرهم الله في كتابه، فقال عز من قائل: "ان الذين آمنوا والذين هادوا و الصابئين و النصرى و المجوس و الذين أسركوا [إن الله يفسل بينهم يوم القيامة]"⁸⁹. فالحكم⁹⁰ في المؤمنين أخذ الصدقات من أغنيائهم و وضعها في فرائمهم. فإن كانت فيهم فئة⁹¹ باغية تدعى الي ترك ما به ضلوا عن سواء السبيل. فإن تركوه تركوا، و إن لم يفعلوا سفتك دماءهم و برئ منهم. فإن غلبت عليهم فئة⁹² المسلمين و لهم مؤى يؤون اليه و ملجأ⁹³ بلجنون لديه أتبع⁹⁴ الفار منهم و قتل جريحهم⁹⁵. و إن لم يكن لهم مؤى يؤون إليهم و ملجأ⁹⁶ بلجؤون لديه لم يتبع⁹⁷ الفار منهم⁹⁸ و لم يقتل جريحهم⁹⁹. و أما سلاح البغاة فترت اليهم، و قيل تدفن¹⁰⁰، و قيل يتباع¹⁰¹ و يتصدق بتمنها¹⁰² على الفقراء الذين شهدوا القتال و يبرؤون¹⁰³ منهم بذلك.

و الحكم في أهل الكتاب: أن يدعوا الي التوحيد، فإن جؤا به فلهم ما للمسلمين و عليهم ما على المسلمين. و إن لم يتؤا به فليدعوا الي الجزية بالذلّ و القهر و الهوان؛ فإن استكفوا لذلك و دفعوها حرمت دماءهم و أموالهم و سبي ذراريهم، و حل¹⁰⁴ للمسلمين أكل ذبائحهم و نكاح الحرائر من نسائهم. و إن لم يستكفوا¹⁰⁵ لذلك¹⁰⁶ و لم يدفعوها¹⁰⁷ حلّت دماؤهم و أموالهم و سبي ذراريهم و حرم على المسلمين أكل ذبائحهم و نكاح الحرائر من نسائهم؛ و يجب على كل بلخ منهم صحیح العقل عشرة دراهم و يزداد على النصراني درهمان.

⁸⁶ و: و لزمهم. و لزمهم أي لزم هو، السلطان الجائر و معيته؛ فلزمه أي لزم المسلم ولاية السلطان و معيته نقيّة على نفسه؛ أي لزم المسلم السلطان نقيّة على نفسه.

⁸⁷ و: كل من علم.

⁸⁸ ما بين المحققين من الشرح ص. 395.

⁸⁹ ما بين المحققين في "و"؛ انظر سورة الحج الآية 17.

⁹⁰ و: و الحكم.

⁹¹ م: فيئة.

⁹² م: فيئة.

⁹³ سقط من "و".

⁹⁴ م: تبع.

⁹⁵ و: قتل جريحهم و اتبع الفار منهم.

⁹⁶ سقط من "و".

⁹⁷ م: لم يتبع.

⁹⁸ م: هاربهم.

⁹⁹ و: لم يقتل جريحهم و لم يتبع الفار منهم.

¹⁰⁰ و: يدفن.

¹⁰¹ و: يتباع.

¹⁰² و: تمنه.

¹⁰³ م: يبرءون.

¹⁰⁴ م: أحل.

¹⁰⁵ م: يستكفوا.

¹⁰⁶ سقط من "م".

¹⁰⁷ و: يعطوها.

و الحكم في المجوس: ان بدعوا الي التوحيد فين جلاؤا به فلهم ما للمسلمين و عليهم ما على المسلمين؛ فين لم يتؤوا فليدعوا الي الجزية بالاذنّ و القهر و الهوان. فين استكانوا لذلك و دفعوها حرمت دملؤهم و اموالهم و سبي ذراريهم و حرم على المسلمين اكل ذبائحهم و نكاح الحرائر من نساءهم سواءً أعطوا الجزية ام لم يعطوها. و أما الوثنية؛ فينهم يقتلون و لا يقبل منهم الا التوحيد او القتل و تحلّ دماءهم و اموالهم و سبي ذراريهم ما خلا قريشاً خاصة، فينهم يحاشون من السبي لحرمة النبي عليه السلام.

مسئلة جملة ما أنزل الله من الكتب على أنبيائه مائة كئب و أربعة كئب؛ منها خمسون على سبب بن آدم، و ثلاثون على إدريس، و عشرة على إبراهيم، و عشرة على موسى قبل النوراة. و أربعة كئب قيمة: النوراة لموسى و الإنجيل لعيسى و الزبور لداود و الفرقان لمحمد صلى الله عليه و عليهم أجمعين.

و جملة الأنبياء مائة ألف و أربعة و عشرون ألفاً فالمرسلون منهم ثلاثمائة و ثلاثة عشر.¹⁰⁸ و أهل الكفاة¹⁰⁹ منهم سبعة: آدم و نوح و إبراهيم و موسى و عيسى و داود و محمد صلى الله عليه و عليهم أجمعين.

و الحرب منهم أربعة: هود و صالح و شعيب و محمد صلى الله عليه و¹¹⁰ عليهم أجمعين. و أربعة منهم بعثوا بالسيف¹¹¹: داود و يوشع و موسى و محمد صلى الله عليه و عليهم أجمعين. و أربعة منهم لم يموتوا إلى الآن: عيسى و إدريس في السماء و الخضر و إلياس في الأرض.¹¹²

من له اسمان من الأنبياء أربعة: يعقوب و هو إسرائيل، و عيسى و هو المسيح، و يونس و هو ذو النون، و محمد و هو أحمد صلى الله عليه و عليهم أجمعين.

و ثلاثة منهم سريانيون: آدم و سبب و إدريس.

الأجداد منهم ثلاثة: آدم و نوح و إبراهيم.

أولو العزم خمسة؛ شعر:

أولو العزم نوح و الخليل كلاهما / و موسى و عيسى و النبي محمد.¹¹³

السنة على وجهين: ما فعله النبي عليه السلام و لم يخر به، فهو نافلة و العمل بها فضيلة، و تركه لا عقاب عليه¹¹⁴. و السنة التي فعلها¹¹⁵ و أمر بها، واجب العمل بها. فالعمل بها فريضة و تركها يعاقب عليه.

و الكفر على وجهين: كفر نفاق و كفر شرك.

و النفاق على وجهين: نفاق خيانة و نفاق تحليل و تحريم¹¹⁶.

¹⁰⁸ عدد في الشرح أسماء كل منهم. انظر الشرح ص. 439-441.

¹⁰⁹ بمعنى "أهل الرسالة العامة". انظر الشرح ص. 442.

¹¹⁰ م: سلم، زيادة.

¹¹¹ أي بعثوا بالقتال.

¹¹² من الشرح: "... و قيل مات عيسى بلا قتل و دفن ثم رفع، و إدريس لم يموت البتة... الأشهر و الراجح كذا" الشرح ص.

447.

¹¹³ يروي كذا أيضاً: أولو العزم نوح و الخليل المجد / و موسى و عيسى و الحبيب محمد. انظر الشرح ص. 459.

¹¹⁴ و: فيه.

¹¹⁵ م: عملها.

و الشرك على وجهين: شرك جحود و شرك مساواة¹¹⁷.

الإيمان على وجهين: توحيد و غير توحيد.

التوحيد على وجهين: قول و عمل¹¹⁸.

لا يسع جهل التوحيد و لا تركه. و لا يسع جهل الشرك و لا فعله.

الإلزام على وجهين: موسى و مثنى. فالموسى أول أوقات الغرائض و المثنى آخر أوقاتها.

الأمر على وجهين: توحيد و غير توحيد.

و يقال: والى الله المسلمين و والوه؛ و معنى "والى الله المسلمين": أوجب لهم التواب¹¹⁹. و "والوه": عملوا بما أمرهم به. و لا يقال "والى الله نفسه"؛ و لا [يقال] "لم يوالها".

و علينا أن نعلم أن الله جملة الملائكة، و نقصد إلى جبريل عليه السلام و نواله، و نعلم أنه رسول رب العالمين إلى محمد صلى الله عليه و سلم؛ جاءه بلادين و القرآن و الإسلام.

و نوالهم بالترحم دون الإستغفار، و [علينا أن] ¹²⁰ نحب لهم ما يوافق طبائعهم. و قال بعض المشايخ: "إنما يوافق طبائعهم وصول الهدايا للمسلمين و [وصول] العقاب للكافرين. و من دعا للملائكة بالجنة أو قال "توابهم الجنة"؛ فقد كفر. و من قال "الملائكة ذكور" أو "إناث" فهو مشرك. و هل يقال لهم "رجال"؟ قيل: ذلك تغل و قيل: جائز لقوله تعالى "و على الأعراف رجال" ¹²¹ قيل [و] هم الملائكة؛ و قيل [هم] "قوم فيهم عجب"؛ و قيل "قوم استوت حسناتهم و سيئاتهم"؛ و قيل "قوم دانوا ديناً من غير إسراف"؛ و قيل "قوم خرجوا إلى الجهاد بغير إذن آبائهم" ¹²².

و علينا أن نعلم أن الله جملة المسلمين و نوالهم ¹²³؛ و قال بونس بن أبي زكريا ¹²⁴ رحمه الله ¹²⁵: "علينا أن نعلم أن كل جملة غير الأخرى"؛ فالملائكة جملة، و الجن جملة، و الإنس ¹²⁶ جملة؛ و من لا ¹²⁷ يعرف ذلك فهو مشرك ¹²⁸.

¹¹⁶ هو أن يحل ما حرم الله، أو يحرم ما أحل الله بتأويل الخطأ، و ذلك في المسائل الأصول التي لا يجوز فيها الخلاف؛ كما أحل الأشعرية رؤية الله سبحانه عنها و عن كل نقص، و كما حرموا ولايتنا؛ و كما أحل الصغرية الدم و المال بكل ذنب أو بكل كبيرة، و كما حرموا عدم الهجرة إليهم و أوجبوا. انظر الشرح ص. 467.

¹¹⁷ م: مساوات.

¹¹⁸ أي نطق باللسان و اعتقاد بالقلب؛ انظر الشرح ص. 472.

¹¹⁹ م: الجنة.

¹²⁰ ما بين المحققين تغديراً من الشرح ص. 483.

¹²¹ سورة الأعراف: 46.

¹²² و: آباهم؛ م: من غير إذن آبائهم.

¹²³ أي؛ جملة سعاداء عند الله من الجن و الإنس، ندعوا لهم بالجنة؛ انظر الشرح ص. 492.

¹²⁴ و: زكرياء؛ بونس بن فضيل بن أبي زكريا بن أبي مسور؛ أبوه أبو زكريا فضيل فقيه إباضي مشهور من جربة في المغرب أواخر القرن الرابع الهجري و بداية الخامس. أخذ العلم عن مؤسس نظام العزابة أبي عبد الله محمد بن بكر النفوسي، تولى التدريس بجربة، عمر طويلاً و توفي سنة 508 هـ. و ابنه بونس أخذ العلم من أبيه و مشايخه. انظر السير للشمخي 930/3، مجلد الفهارس.

¹²⁵ سقط من "م".

¹²⁶ أي "بنو آدم"، و في "م" كذا.

و علينا أن نعلم أن الأنبياء كلهم آدميون و أنهم من نسل آدم عليه السلام. و إن¹²⁹ قيل لك: هل علينا¹³⁰ أن نعلم أن سرائعهم متفقه أو مختلفة؟ فنقول: ليس علينا ذلك. و من قال: "لا أعرف آدم"¹³¹، فهو مشرك. و من قال: "ليس علي من معرفته شيء"، فراعته.

و من قال: لا أعرف محمداً عليه (الصلوة و) ¹³² السلام، فقد أشرك¹³³؛ و من قال ليس علي من معرفته شيء، فقد كفر و نفاق¹³⁴.

و سمي آدم، لأنه خلق من أديم الأرض؛ و سميت حواء، لأنها خلقت [من حي، و قيل خلقت]¹³⁵ من ضلع آدم العسير اليسرى.

و يستحب معرفة أحد و عشرين من الملائكة¹³⁶: أربعة منهم يختلفون على ابن آدم بين الليل و النهار؛ و اتلان مزيان لأعمال بني آدم؛ و ثمانية حملة العرش؛ و رضوان خزنة الجنة؛ و مالك خازن النار؛ و جبريل¹³⁷؛ و ميكائيل؛ و إسرافيل؛ و عزرائيل؛ و اللوح المحفوظ؛ و ملك الإلهام¹³⁸ و الله أعلم¹³⁹.

الأشهر¹⁴⁰ الحرم أربعة؛ أحد فرد، و ثلاثة سرد. فالفرد رجب؛ و السرد ذو القعدة و ذو الحجة و المحرم.

و أشهر المدة¹⁴¹ أربعة: عشرون يوماً من ذي الحجة و المحرم و صفر و ربيع الأول و عشرة أيام من ربيع الآخر.

أشهر الحج: شوال و ذو القعدة و عشرة أيام¹⁴² من ذي الحجة؛ و قيل عشرون منه، و قيل ذو الحجة كله.

الأيام المعلومات¹⁴³ عشرة أيام قيل يوم النحر؛ و [الأيام] المعدودات¹⁴⁴ ثلاثة أيام بعد يوم النحر. و اختلف¹⁴⁵ في يوم النحر؛ هل هو من المعلومات أو من المعدودات. فقال قوم: من المعلومات، و قال قوم: من المعدودات؛ و قال قوم: معلوم و معدود.

¹²⁷ و: لم.

¹²⁸ و: أشرك.

¹²⁹ م: فإن.

¹³⁰ م: يجب.

¹³¹ بمعنى "لا أعرفه نبياً".

¹³² م بين القوسين زيادة في "و".

¹³³ م: فهو مشرك.

¹³⁴ أي كفر كفر نفاق.

¹³⁵ ما بين المعقوفين سقط من "م".

¹³⁶ و: ملكاً.

¹³⁷ م: جبرائيل.

¹³⁸ م: مالك.

¹³⁹ سقط من "و".

¹⁴⁰ م: أشهر.

¹⁴¹ الذي جعلها الله مدة للمركين، لا بقائهم المسلمون فيها. انظر الشرح ص. 525.

¹⁴² سقط من "م".

¹⁴³ انظر للعطف سورة الحج الآية 26.

و علينا معرفة الكيثر و فرز ما بينهن¹⁴⁶ اللواني للشرك و اللواني للنفق. فلاكلاب على الله منافق و المكذب لله مشرك.

فلاكلاب على الله من قال: إن الله بعث نبيا و هو لم يبعثه؛ أو أنزل كتاباً و هو لم ينزله.¹⁴⁷ [أو المكذب لله من قال: إن الله لم يبعث نبياً¹⁴⁸ و هو مبعوث؛ أو أنكر ما أنزل الله من الكتب على أنبيائه].¹⁴⁹ و من أنكر من الأنبياء واحداً أو من الكتب حرفاً فهو مشرك. و السالك في شركه ليس بمشرك ما خلا [منكر] آدم و محمد – عليهما السلام-¹⁵⁰؛ لا يسح جهلها¹⁵¹، و من لم يعرفهما¹⁵² فهو مشرك، و من أنكر جملة الأنبياء فهو مشرك. و السالك في شركه مشرك، و السالك في السالك مشرك إلي يوم القيامة.

¹⁴⁴ انظر للعطف سورة البقرة الآية 201.

¹⁴⁵ م: و اختلفوا [المساخ].

¹⁴⁶ أي، الكيثر اللواني إذا عرفتهن فقد فرزت؛ و اعلم أن مرتكب الكبيرة عندنا -معشر الإباضية الوهبة- كافر كفر نفاق و كفر فسق و كفر نعمة و كفراً بالجرح، كل ذلك معنى واحد؛ و هو مذهب الحسن البصري، و لا يقال له مؤمن و لا مسلم بمعنى موحد. و قالت الخوارج أنه مشرك و قال بعض الخوارج: إن العاصي -و لو بصغيرة- مشرك؛ و قالت الأشعرية: إن صاحب الكبيرة مسلم مؤمن؛ و قالت المعتزلة: لا مؤمن و لا كافر. انظر الشرح لأطفيش ص. 530، 532.

¹⁴⁷ م: ... أنزل كتاباً... بعث رسولاً...

¹⁴⁸ م: نبياً.

¹⁴⁹ ما بين المحققين سقط من "و". و مقيد فيه هذا القول بضم الشرح. انظر الشرح ص. 549. و الصحيح عندنا أنه من متن العقيدة على ما ل المن كما في النسخة المطبوعة "م".

¹⁵⁰ م: صلى الله عليهما و سلم.

¹⁵¹ م: جهل معرفتهما.

¹⁵² م: لا.

و ئیس منا

من قال "إن أسماء الله مخلوقة"؛

و لا من قال "إن القرآن غیر مخلوق"؛¹⁵³

و لا من قال "إن أهل القبلة في الولاية جميعا"؛¹⁵⁴

و لا من قال "إن أبابكر و عمر من الأنبياء"؛

و لا من قال "إن إمامین¹⁵⁵ یجتمعان في سيرة واحدة"؛

و لا من قال "إن الهجرة بغیة بعد فتح مكة"؛

و لا من قال "إن علم الدبابة یدرك بغير تعلم"؛¹⁵⁶

و لا من قال "إن جميع من بخلّ دمه بخلّ مله"؛

و لا من زعم "أن الإمامة ليست بواجبة و لو كانت شروطها".

و ولاية المسلمین توحید، و الأمر بها [توحید]¹⁵⁷، و التقرب و الإستحلال توحید؛ و الإنكار لها و الخطيئة و الجهل شرك.

خمسة من لم يعرفها¹⁵⁸ فهو كافر¹⁵⁹ حقاً. معرفة المعبود، و الرضى بالموجود، و الصبر على المفقود، و إقامة الحدود، و الوفاء بالعهود.¹⁶⁰

تمت العقيدة بحمد الله و حسن عونه.¹⁶¹

¹⁵³: ليس بمخلوق.

¹⁵⁴: و هم الأشعرية و غیرهم من غیر أهل الوعيد يتولون كل من ليس بمشرك، و لو [كان] زانياً أو شارب خمر أو نارك صلاة؛ لوجوب براءة الأشخاص إذ وجد فيهم ما هو موجب لبراءة الأشعراء عند الله و المنصوص عليهم بالسوء و هو الكفيرة. و أما حديث "من قال لا إله الا الله دخل الجنة و لو زنى و لو سرق" [البخاري، كتاب الرقاق، 1777] محمول على التوبة أو على ما قيل أن تفرض الفرائض. انظر الشرح ص. 547، 567.

¹⁵⁵: سلطانين.

¹⁵⁶: و: التعلم له.

¹⁵⁷: ما بين المحققين سقط من "م".

¹⁵⁸: و: يعرفهن.

¹⁵⁹: بمعنى غير ساكر و فاسق ضال. انظر الشرح ص. 610.

¹⁶⁰: معرفة... و الرضى... و إقامة... و الصبر... و الوفاء...؟ م: و الوفاء... و الصبر...

¹⁶¹: قيد الفراغ في النسخة المطبوعة "م".

c) *Akîdetü't-Tevhîd*'in Tercümesi

Metnü Akîdeti't-Tevhîd

Allâme eş-Şeyh Amr b. Cümeý'

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Allah'm salât ü selâmı efendimiz Muhammed'e, onun âl ve ashâbına olsun.

Göğü direksiz bir şekilde diken Allah'a hamd olsun. O'nun ne başlangıcı ne sonu vardır, ne de zamanın O'nun için geçerliliği vardır. Gaybı ve görünürleri bilendir O. Bir gürûhun saâdetine; diğerlerinin de şakâvetine hükmetmiştir. Hayy'dır O, O'ndan başka ilâh yok. O hâlde Dîn'i hâlisâne O'na hasrederek kullukta ve niyâzda bulunun. Hamd âlemlerin rabbi olan Allah'a olsun. Şimdi, [şunu izâh edeyim ki] mahlûkâtı yaratan Allah'm tevhîdi hakkındaki bu “Nükte”yi Berberice yazılmış olarak buldum. Ricâsını geri çeviremeyeceğim, fazileti nezdimde müsellemler bir zât, bu risâleyi lafız ve terkipleri açıklığa kavuşsun ve okuyan kolayca ezberleyebilsin diye Berberice'den Arapça'ya tercüme etmemi rica etti. Ben de [kendisini kıramadım] talebini kabul edip istekli olduğu bu hususta ona yardımcı olayım dedim. Bu davranışımı Allah'tan hayır murâd ettim; başarı O'nun inâyetiyledir. O'na dayanıp güvendim, O bana yeter, O ne güzel vekildir.

Şimdi; “Sana birisi: ‘Dinin aslı nedir?’ diye sorarsa, ona şöyle de: ‘Din, yüce Allah'm: “Allah nezdinde din İslâm'dır”¹⁶² buyruğunca tevhîdden ibârettir. İslâm da ancak [dil ile] ikrâr ve amel ile tamam olur. Sözlü ikrâr “Allah'tan başka ilâh olmadığına, O'nun şerîki, rakibi, karşıtı, yâveri, benzeri ve misli olmadığına; Muhammed'in de O'nun kulu ve elçisi olup, O'nun katından getirdiği şeylerin hak olduğuna şahîtlük” etmektir. Amel ise bütün farızaları yerine getirmektir. Bunlar da üç türdür. Kim bunları eksiksiz bir şekilde yerine getirirse, kişinin diğer yaratılmışlarla arasındaki Tevhîd [kâideleri] kemâle ermiş olur.

Kişinin Allah ile arasındaki Tevhîd'e gelince bu on kısımdır. Bunlar, bütün meleklerle, nebîlere-resûllere, bunlara indirilmiş bütün kitaplara, ölüme, yeniden diriltilmeye, kıyâmet gününe, hesâba, cezaya, cennet-cehenneme; olmuş, olmakta olan ve olacak olan her şeyi var edenin Allah olduğuna iman etmektir. Bu on hususu her kim eksiksiz olarak yerine getirirse Allah ve diğer yaratılmışlarla arasındaki

¹⁶² Âl-i İmrân 3/19.

Tevhîd [hukuku] kemâle ermiş olur. Kim de bunlardan birini terk ederse Allah'a şirk koşmuştur. Bu kişinin şirke düştüğünden şüpheyeye düşen de müşriktir. Aynı şekilde şirke düşüp düşmediğı hususunda şüphe duyan kişinin müşrikliğinden şüphe duyan da kıyâmete dek müşriklikle anılacak bir müşriktir. Her kim [yukarıda zikrettiğimiz] bu hususların tamamını yerine getirirse kanını ve malını güvence altına almış, ailesi ve çocuklarını korumuş olur. Bu, o kişi tevhiidin ne olduğunu bildiğı için böyledir.

Sana, "İslâm'ın kâideleri nelerdir?" diye sorulursa şöyle de: İslâm'ın kâideleri dörttür. İlim, amel, niyet ve verâ. İslâm'ın erkânı da dörttür: Allah'ın emrine teslim olmak; Allah'ın hükmüne rızâ göstermek; O'na dayanıp güvenmek ve [zorlukları tevekkülle] O'na havâle etmek.

Küfrün kâideleri de dört tanedir: Cehâlet, hamıyyet¹⁶³, kibir ve hased. Küfr'ün erkânı kezâ dörttür: Aşırı istekler, korku, şehvet ve öfke.

İslâm'ın [tevhiidden sonraki en önemli] kısımları şunlardır: Namaz, zekât, oruç, hac, umre, cihâd, emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker.

Dinin delilleri üçtür: Kur'ân, sünnet ve re'y. [Âlimler] Kur'ân'dan pek çok hükümler çıkarmışlar, bunlardan dördünü özellikle tespit etmişlerdir. Bunlar, namaz, zekât, oruç ve yoluna güç yetirene hacdır. Sünnetten de pek çok hükümler çıkarmışlardır. Bunlardan da en önemli dördü şunlardır: İstincâ (tahâret), sünnet olmak, vitir namazı ve zinâkârı recmetmek. Re'yden de kezâ birçok hükümler çıkarmışlar, şu dördüne özellikle önem vermişlerdir: Kayıp kişiye dâir hükümler, imâmet, şarap içene uygulanacak had cezası, dede ve ninelerin mirastan 1/6 pay alması.

Din nezdinde insanlar üç sınıftır: İmânı ikrâr edip ikrârının gereğini yerine getiren Müslim; imanını ikrâr edip ikrârına ihânet eden Münâfik; inkârcı Müşrik.

Dîni [inhi râflardan] koruyan şeyler üç tanedir: Hayrını bildiğın kişiyi dost edinmek; şerrini bildiğın kişiden teberri etmek; bütün günâhları terk etmek. Hakkında bilgi sahibi olmadığın kişi hakkında, onun ahvâlini öğrenene dek tevakkuf etmek de bu esaslar arasında sayılmıştır.

Dinin [onu bid'at ve tahriflerden koruyan] sınırları üçtür: İnsanların, göz açıp kapayacak kadar dahi gâfil kalmamaları gereken "Tevhîd'i bilmek"; insanların terk etmelerinin söz konusu olamayacağı "farızaları yerine getirmek"; insanların serbestçe işlemelerinin söz konusu dahi olamayacağı "günâhları terk etmek".

¹⁶³ Asabiyet, taassup, şahsî çıkar ya da fırka çıkarı uğruna hakikati terk etmektir. bk. Ettafeyyiş, *Şerhu Akideti't-Tevhîd*, s. 153.

Dinin [ahkâmının uygulanabileceği ortamı tevliid eden] metotları dörttür. Bunlar: **Zuhûr** (hakikati ortaya koymak), **difâ'** (hakikati müdâfaa etmek), **şirâ'** (nefsini Allah'a satmak) ve **kitmân** (gizlemek). **Zuhûr**, Ebû Bekir ve Ömer'in yaptığı gibi; **difâ'** Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin yaptığı gibi; **şirâ'** Ebû Bilâl Mirdâs b. Hudeyr'in yaptığı gibi; **kitmân** da Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerîme ve Ebû'ş-Şa'sâ' Câbir b. Zeyd'in yaptığı gibi olur. Allah hepsinden razı olsun.

Altı şey, Âdemoğluna altı şeyi vâcip kılar. Bülûğa ermek [din konusunda] yükümlülüğü, emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker'i, Allah'ı bilmek elçisini bilmeyi, minnet (şükürde bulunmak) nasıl şükürde bulunulacağını bilmek ve bunu yerine getirmeyi, havf (Allah'ın gazabından korkmak) recâyı (Allah'ın rahmetini ummayı), velâyet (dost edinme) adâveti (düşmanlık ve teberriyi) gerektirir.

Yirmi namazla Allah'a kulluk ederiz. Bunların sekizi farz, on ikisi sünnettir. Farz olanlar; beş vakit namaz, vitir, Cuma namazı ve imkân bulanın edâ edeceği hacdır. Sünnet olanlar ise sabah namazından önce iki rekât, akşam namazından sonra iki rekât, iki bayram namazı, cenaze namazı, Ramazan kıyâmı (terâvîh), ay tutulması namazı, güneş tutulması namazı, deprem namazı, makâm-ı İbrahim'in arkasında kılınan namaz, tilâvet secdesi ve rahmet okuma anlamında Resûl-i Ekrem'e salât etmektir.

İnsanlar [dini kabûl noktasında] üç türdür: Müslüman, münâfik ve müşrik.

Velâyet (dost edinme) dört türdür -yedi tür olduğu da söylenmiştir-. (1) İnsanı-cini ve ölüsü-dirisi ile bildiğimiz bilmediğimiz bütün "Müslümanların umûmî anlamda velâyeti"; (2) Mâsûmların velâyeti. Bunlar Allah'ın kitabında belirttiği, kendilerinden övgüyle bahsettiği ve kendilerine cenneti farz kıldığı kişilerdir. Bunları dost edinmek ve cennetlik olduklarına şahitlik etmek bize de farzdır. Bunlar erkeklerden on zümre ya da kişi; kadınlardan da on kişidir. [Velâyetlerinin bize farz olduğu mâsûmlardan] erkekler şunlardır: Nebîler ve resûller -aleyhimüsselâm-, kıssisûn, ruhbân, Ashâb-ı Kehf, Ashâb-ı Uhdûd, Yûnus'un kavmi, Firavun'un sihirbazları, Habîb-i Neccâr ve âl-i Firavun'dan olup iman edenler.

Kadın mâsumlar ise; Havvâ anamız, İbrahim'in hanımı Sârre, Eyyûb'un hanımı Rahime, Firavun'un hanımı Âsiye, Firavun'un kızı Kanna Mâşta, Meryem'in annesi Hanna, [Musa'nın babası olan] İmrân'ın karısı Menne, Yûsuf'un karısı Zellîhâ, İmrân kızı Meryem ve mü'minlerin annesi Âişe'dir -Allah ondan râzı olsun-¹⁶⁴

¹⁶⁴ "Zellîhâ", "Sârre", "Menne" ve "Rahime" telaffuzları şerhe istinâd etmektedir. bk. Ettafeyyîş, *a.g.e.*, s. 318-320.

Velâyet özü itibarıyla, gönülle sevmek, dille övmektir. Velâyet neyi gerektirir denirse, ‘sâlih ameli gerektirir’ de. ‘Velâyeti kime sergilemek vâciptir’ denirse; de ki: ‘Hüsn-i hey’et (iyi hâl ve tavır) sahibi kişiye sergilemek. Çünkü velâyete hak sahibi olan odur, kendisinden hayır sâdır olduğu bilinenden başkasına velâyet gerekmez.

“Velâyetin mükâfâtı kimedir?” diye sorulursa: “söz konusu kişileri dost edinene”, de. Dost edinenin de dost edinilenin de mükâfâta nâil olacağı da söylenmiştir. Kendisine velâyetin gerekmediği bir kişiyi dost edinen kâfir olmuştur. Vâcip olan velâyeti tehîr eden de (tevakkuf eden) kâfir olmuştur. Velâyet’in zıddı berâet’tir; berâet’in zıddı velâyet’tir. Vâcip olan velâyet ancak berâet ile zâil olur. Berâet vâcip olduysa, o da ancak velâyet ile zâil olur.

(3) “Nefislerimizi dost edinmek” de üzerimize vâciptir. Bu da tevbe ve günâhlardan sıyrılmakla mümkün olur. Müslümanların velâyetinin vâcip olması, ancak dine sadâkatleri ile sübût bulur. Allah’ın kullarına velâyeti (onları dost edinmesi), onları bilmesi, hallerini ve cennetteki konumlarını bilmesidir. Kulların Allah’a velâyeti ise O’nun emrettiği hususların kabûlüdür.

(4) “Kişileri dost edinmek” ise dört şeye bağlıdır. Kulak şâhitliği, göz şâhitliği, kalbin bu şâhitliklerden emin olarak bunları onaylaması ve Vehbî-İbâzî şeriatına bağlı olmak. Bu hususlar sâbit olduktan sonra kim velâyeti yerine getirmesse, o kişi nifâk küfrü ile kâfir olmuştur.

“Miğfer velâyeti” de âdil sultana velâyet göstermek demektir. Âdil sultanın, kâtibinin, vezîrinin, hazînedârının ve sancağı altındaki bütün Müslümanların velâyeti bize farzdır. Dininde verâ sahibi ise ehl-i ihtilâftan ehl-i savâba¹⁶⁵ ve şirkten İslâm’a dönen kişiyi de dost edinmemiz gerektiği söylenmiştir. Müslümanların çocuklarına karşı da velâyet vardır. Müşriklerin ve münâfikların çocukları hakkında ise tevakkuf esastır. Müslümanların kölelerinin çocukları hakkında da iki görüş vardır.

Berâet de dört türdür –altı tür olduğu da söylenmiştir-. (1) İnsanı-cini, ölüsü-dirisi ile bildiğimiz-bilmediğimiz bütün “kâfırlardan umûmî anlamda berâet”; (2) Allah’ın aziz kitabında zikrettiği ve kendilerine cehennemi farz kıldığı “ehl-i vaîd’den berâet” ki bizim de bu kişilerden teberrî edip onların cehennemlik olduklarını bilmemiz farzdır.

Ehl-i vaîd şunlardır: Hâmân, Kârûn, Firavun, Nemrûd, Nûh peygamberin karısı ve Lût peygamberin karısı.

¹⁶⁵ İbâzîler kast ediliyor olmalıdır.

(3) Kişilerden berâet ise şerrini bildiğimiz herkesten teberri demektir. Bunlardan teberri etmek ve teberriye yönelmek bize farzdır.

(4) Zâlim sultândan berâet ise, bu sultandan, kâtibinden, vezirinden ve hazinedârından teberri etmek demektir. Zâlim sultanın sancağı (yönetimi) altındakilerden ise teberri farz değildir. Çünkü bunların arasında Müslüman olup da canını korumak amacıyla kendini gizli tutan (takiyye yapan) kişiler olabilir. Bir de İslâm'dan ayrılp şirk ehli olan ve ehl-i savâbdan ehl-i ihtilâfa dâhil olanlardan teberri vardır.

FASIL

Altı dinin ne olduğunu bilmeyen herkes müşriktir. Altı dinin ne olduğunu bilip bunların hakkındaki hükümden haberdar olmayan da bunları bilmeyen gibidir. Bu altı dinin mensupları yüce Allah'ın kitabında şöyle ifadesini bulur: 'İman edenler, Yahudiler, Sâbiiler, Hıristiyanlar, Mecûsiler, şirk koşanlar... Allah kıyamet günü bunların arasını ayırır'¹⁶⁶.

Mü'minler hakkındaki hüküm zenginlerinden zekât ve sadakaları alıp fakirlerine dağıtmaktır. Mü'minler arasında haddi aşan, saldırganlık gösteren bir zümre olursa bunlar kendilerini doğru yoldan çıkaran bu durumu terk etmeye davet edilirler. Terk ederlerse ne âlâ; eğer bu tavrı terk etmezlerse kanları dökülür ve kendilerinden teberri edilir. Müslümanların tarafı bunlara gâlip gelirse; bu yoldan çıkan gürûhun kaçıp sığınabileceği bir yer mevcut ise, bunların kaçanları tâkip edilir, yaralıları öldürülür. Kaçıp sığınacakları bir yer yoksa kaçanların peşinden gidilmez, yaralıları da öldürülmez. Âsilerin silahları kendilerine iade edilir. Bu silahların gömüleceği yahut satılıp gelirinin âsilere karşı savaşılanlara bağışlanacağı da ifade edilmiştir. İşte bu âsilerden bu sûrette teberri edilir.

Ehl-i kitab hakkındaki hüküm ise onların tevhide çağrılmalarıdır. Şâyet kabul edip tevhide ikrâr ederlerse Müslümanlar için söz konusu olan haklar ve görevler onlar için de söz konusudur. Tevhidi kabul etmezlerse boyun eğmiş olarak, küçüklük ve aşağılık olduklarını kabul ederek cizye vermeleri istenir. Bu durumu kabullenip cizyelerini öderlerse kanları, malları ve ehl ü iyâlleri dokunulmaz hale gelir. Kestikleri hayvanları yemek ve köle olmayan kadınlarını nikâhlamak Müslümanlara helâl olur. Bu teklifi kabul etmez ve cizyelerini ödemezlerse kanları, malları ve ehl ü iyâllerini köle yapmak helâl hale gelir. Müslümanlar bunların kestikleri hayvanları yiyemezler, hür kadınlarını nikâhlamak da helâl olmaz. Ehl-i kitabın âkil-bâliğ olmuş, aklı tam her ferdinin on dirhem cizye vermesi gerekir. Hıristiyan için bu miktar iki dirhem daha fazladır.

¹⁶⁶ el-Hacc 22/17.

Mecûsîler hakkındaki hüküm onların da tevhide dâvet edilmeleridir. Şâyet kabul edip tevhide ikrâr ederlerse Müslümanlar için söz konusu olan haklar ve görevler onlar için de söz konusudur. Tevhîdi kabul etmezlerse boyun eğmiş olarak, küçüklük ve aşağılık olduklarını kabul ederek cizye vermeleri istenir. Bu durumu kabullenip cizyelerini öderlerse kanları, malları ve ehl ü iyâlleri dokunulmaz hale gelir. Kestikleri hayvanları yemek ve köle olmayan kadınlarını nikâhlamak ise – cizye versinler yahut vermesinler fark etmez- Müslümanlara haramdır. Putperestlere gelince bunlarla savaşılar ve kendilerinden tevhide kabul etmekten başka bir şey istenmez. Ya kabul ederler ya da öldürülürler. Bunların kanları, malları ve ehl ü iyâllerini köleleştirmek helâldir. Sadece Kureyş bundan istisnâdır; Resûl-i Ekrem aleyhisselâmın hürmetine onların ehl ü iyâlleri köle olarak ganîmete konu olmazlar.

MESELE

Allah'ın peygamberlerine indirdiği kitapların tümü yüz suhuf ve dört kitaptır. Bu suhufdan ellisi Şît b. Âdem'e, otuzu İdris'e, onu İbrahim'e onu da Tevrât'tan önce Mûsâ'ya verilmiştir. Dört kıymetli kitap da şunlardır: Mûsâ'ya verilen Tevrât, İsâ'ya verilen İncîl, Dâvûd'a verilen Zebûr ve Muhammed'e verilen Furkân. Allah'ın salâtı O'nun ve bütün peygamberlerin üzerine olsun.

Peygamberlerin tümü yüz yirmi dört bin tanedir. Bunların üç yüz on üçü resûldür. Risâleti bütün insanlığa hitab edenleri yedi tanedir: Âdem, Nûh, İbrahim, Mûsâ, İsâ, Dâvûd ve Muhammed. Allah'ın salâtı O'nun ve bütün peygamberlerin üzerine olsun.

Peygamberlerden dördü Arap'tır: Hûd, Sâlih, Şuayb ve Muhammed. Allah'ın salâtı O'nun ve bütün peygamberlerin üzerine olsun. Dördü savaşmak üzere gönderilmişlerdir: Dâvûd, Yûşa', Mûsâ ve Muhammed. Allah'ın salâtı O'nun ve bütün peygamberlerin üzerine olsun. Dört peygamber şu ana kadar diridirler, ölmemişlerdir. Bunlar gökte İsâ ve İdrîs, yerde Hızır ve İlyas'tır.

İki ismi bulunan dört peygamber vardır: Yâkûb'a İsrâîl, İsâ'ya Mesîh, Yûnus'a Zünnûn, Muhammed'e Ahmed de denir. Allah'ın salâtı O'nun ve bütün peygamberlerin üzerine olsun.

Peygamberlerden üçü Süryânî'dir: Âdem, Şît ve İdrîs.

Peygamberlerden üçü ata kabul edilir: Âdem, Nûh ve İbrâhim.

Ülû'l-azm peygamberler beş kişidir: Nûh, Halil İbrâhim, Mûsâ, İsâ ve Muhammed.

Sünnet iki türdür. (Bunlardan biri) Resûl-i Ekrem'in yaptığı ve yapılmasını emretmediği (davranışlardır). Bu "nâfile"dir. Bu türden filleri yapmak fazîlettir;

bunları terk etmenin cezâsı yoktur. Bir de onun yaptığı ve yapılmasını emrettiği fiiller vardır ki bunları yapmak vâciptir. Bu türden fiilleri yapmak “farıza”dır ve bunları terk etmenin cezâsı vardır.

Küfür iki türdür: Nifâk küfrü ve şirk küfrü.

Nifâk iki türdür: Hıyânet nifâkı ve helâl sayma-haram sayma nifâkı.

Şirk iki türdür: Şirk-i cühûd [başka bir şeyi/kişiyi ilâh tanımak] ve şirk-i müsâvât [ulûhiyette Allah’a müsâvî başka bir varlık tanımak].

Îmân iki kısımdır (tür): Tevhîd ve tevhîdin gayrı.

Tevhîd iki kısımdır: Söz ve amel.

Tevhîdi bilmemek ve [bunun sonucu] onu terk etmek söz konusu olamaz [mazeret teşkil edemez]. Şirki bilmemek [ve bunun sonucu] şirke girmek söz konusu olamaz [bu durum mazeret teşkil edemez].

İlzâm (sorumlu tutma, teklîf) iki türdür. Farızaların sâbit olduğu ilk andan itibaren geniş zamanlı¹⁶⁷ ve (ilzâmı gerektiren bir durumun) son vakitlerinde (sübût bulup, aciliyet kesebeden) dar zamanlı ilzâm.¹⁶⁸

Emir iki türdür: (Mahzâ) tevhîd olan emir ve tevhîd olmayan emir.

“Allah Müslümanları dost edindi, Müslümanlar da Allah’ı dost edindi” denir; “Allah Müslümanları dost edindi” demek, “onlara sevap/ecri farz kıldı” demektir. “Müslümanlar Allah’ı dost edindi” demek de “O’nun emirlerini yerine getirdiler” demektir. “Allah kendini dost edindi” ve “Allah kendini dost edinmedi” denmez.

Bütün meleklerin Allah[a ibadet] için var olduklarını bilmemiz farzdır. Cibrîl aleyhisselâmı bilir ve onu dost ediniriz. Onun Muhammed’e (sav) dini, Kur’ân’ı ve İslâm’ı getiren, âlemlerin rabbinin elçisi olduğunu bilmemiz de farzdır.

Melekleri rahmet okuyarak, ancak onlar için istiğfârda bulunmaksızın dost ediniriz. Allah’tan onlar adına, yaratılışlarına muvâfık şeyler dilememiz gerekir. Bazı üstadlar: ‘Meleklerin tabiatı, Müslümanları hidâyet yollarına sevketmeleri, kâfirleri de azap/eziyet yollarına sevketmeleridir’ demişlerdir. Meleklerin cennetlik olmaları için dua eden ya da “onların mükâfatı cennettir” diyen kâfir olmuştur. Kim “Melekler erkektir”, ya da “dişidir” derse, o müşriktir. Pekâlâ, onlar için “ricâl”

¹⁶⁷ Namaz ve Hac gibi.

¹⁶⁸ Velâyeti veya berâeti gerektiren bir durumun akabinde beliren Velâyet veya Berâet ilzâmı ve Ramazan orucunun hilâli görmeyle başlaması gibi. bk. Eттаfeyyîş, *Şerhu Akideti’t-Tevhîd*, s. 475-476.

denir mi? Bunun ağır bir ifade olduğu söylenmiştir. “A ‘râf’ ta “ricâl” vardır”¹⁶⁹ âyeti mûcibince bunun câiz olduğunu, buradaki “ricâl” in melekler olduğunu söyleyenler de vardır. bir görüşe göre de buradaki “ricâl”, “acaip bir topluluktur”. Âyetteki “ricâl” in, “günahlarıyla sevapları birbirine eşit kimseler”, “aşırılığa kaçmaksızın dini yaşayan kişiler” ve “babalarından izin almaksızın cihada çıkan kişiler” olduğu da söylenmiştir.

Müslüman milletin [ümmetinin] Allah için [O’na kulluk için] var olduğunu bilmemiz ve onlara tevellide bulunmamız farzdır. Üstâd Yunus b. Ebû Zekeriyâ - rahimehullah- şöyle demektedir: ‘Bilmemiz gerekir ki her ümmet birbirinden ayrıdır. Melekler ayrı bir ümmettir; cinler ayrı bir ümmettir. İnsanlar ayrı bir ümmettir. Bunun böyle olduğunu bilmeyen müşriktir’.

Bütün peygamberlerin Âdem aleyhisselâm neslinden insanlar olduğunu bilmemiz farzdır. Sana: ‘Bu peygamberlerin şeriatları birbirinden farklı mıdır, yoksa birbiriyle ittifak halinde midir, bunu bilmemiz gerekir mi?’ diye sorana: ‘Bu husus üzerimize vazife değildir’ de. Kim “Âdem’i bilmiyorum” derse; o müşriktir. “[Nebî olduğunu bilip de] Âdem hakkında bir şey bilmek bana vâcip değildir” diyeni de bırak [onda hayır yoktur].

“Muhammed’i (sav) bilmiyorum” diyen de şirk koşmuştur. “Onun hakkında mâlûmât sahibi olmak üzerime vazife değildir” diyen kişi nifâk küfrü ile kâfir olmuştur.

Âdem, yeryüzünden [topraktan]¹⁷⁰ yaratıldığı için ona Âdem denmiştir. Havvâ’ya da “hayy” dan [canlılık/hayat, ya da hayâ] yaratıldığı için Havvâ denmiştir. Onun, Âdem’in kısa sol kaburga kemiğinden yaratıldığı da rivâyet edilmiştir.

Yirmi bir meleği bilmek müstehabdır. Bu meleklerden dördü gece-gündüz Âdemoğlunu yoklarlar. İkiisi Âdemoğlunun amellerini tezkiye ederler. Sekizi, hamele-i arş melekleridir. Biri cennetin muhafızı Rıdvân, diğerleri cehennem muhafızı Mâlik’tir. Diğerleri; Cibrîl, Mikâil, İsrâfil, Azrâil, Levh-i Mahfûz¹⁷¹ ve ilhâm meleğidir. En doğrusunu Allah bilir.

Haram aylar dört tanedir. Bunlardan biri tek, diğer üçü de birbirini takip eden aylardır. Tek başına olan Recep, birbirini takip edenler de Zilkâde, Zilhicce ve Muharrem’dir.

[Müşriklere] Müsaade tanınan aylar da dörttür: Zilhicce’den yirmi gün, Muharrem, Safer, Rebûlevvel ve Rebûlâhir’den on gün.

¹⁶⁹ el-A ‘râf 7/46.

¹⁷⁰ أديم الأرض.

¹⁷¹ Levh-i Mahfûz burada melek olarak değerlendirilmektedir.

Hac ayları, Şevvâl, Zilkâde ve Zilhicce'den on gündür. Zilhicce'nin yirmi günü yahut tamamı olduğu da söylenmiştir.

Eyyâm-ı ma'lûmât¹⁷² Kurban bayramından önceki on gündür. Eyyâm-ı ma'dûdât¹⁷³ ise Kurban bayramından sonraki üç gündür. Kurban bayramı gününün [birinci gün] ma'lûmâttan mı yoksa ma'dûdâttan mı olduğu konusunda ise ihtilâf vardır. Bir grup ma'lûmâttan olduğunu söylerken diğer grup onun ma'dûdâttan olduğunu iddia etmişlerdir. Bir topluluksa bu günün ma'lûm ve ma'dûd olduğunu söylemiştir.

Büyük günahları ve bunların hangisinin şirke hangisinin nifaka götürdüğünü bilmemiz farzdır. Allah'ı yalanlayan müşriktir; Allah adına yalan uyduran ise münafıktır. [Meselâ] Allah [öyle] bir peygamber göndermediği halde "Allah [falancayı] peygamber gönderdi" ve Allah [öyle] bir kitap indirmedeği halde "Allah [falanca] bir kitap indirdi" diyen kişi Allah hakkında/adına yalan söyleyendir. Allah'ı yalanlayan ise, [meselâ] gönderildiği halde bir peygamber hakkında "Allah peygamber göndermedi" diyen ya da Allah'ın peygamberlerine indirdiği kitapları inkâr eden kişidir.

Allah'ın gönderdiği peygamberlerden birini yahut indirdiği kitaplardan bir harfi inkâr eden müşriktir. Bu kişinin şirke girdiğinde şüphesi olan müşrik değildir. Ancak Âdem ve Muhammed aleyhisselâmı inkâr eden hakkında bu geçerli değildir. O ikisini bilmemek mâzûr değildir; böyle bir şey söz konusu olamaz. O ikisini tanımayan müşriktir. Peygamberleri tümünden (genel olarak) inkâr eden de müşriktir. Böyle birinin müşrik olup olmadığından şüphe eden de müşriktir. Şüphe sahibinin şirkinde şüpheye düşen de kıyâmete kadar [sonsuz önerme şeklinde tüm şüphe duyanlar] müşriktir.

"Allah'ın isimleri mahlûktur" diyen;

"Kur'ân mahlûk değildir" diyen;

"Ehl-i kiblenin tümünü dost ediniz [Ehl-i kible tümüyle velâyet altındadır]" diyen;

"Ebû Bekir ve Ömer peygamberlerdendir" diyen;

"İki imâm [sultân] aynı anda bir halka [raiyye/tebaa] hükmedebilir" diyen;

"Mekke'nin fethinden sonra [da lüzûmu hâlinde] hicret [etmek, bir vücûb olarak] cârîdir" diyen¹⁷⁴;

¹⁷² bk. el-Hacc 22/26.

¹⁷³ bk. el-Bakara 2/201.

¹⁷⁴ Vehbî İbâzîler'e göre bir kişi Müslüman olduktan sonra, ülkesinin halkı müşrik de olsalar, bu kişinin kendi ülkesinde kalması câizdir. Mekke'nin fethinden sonra, içerisinde

“Din bilgisi [ahkâm-ı dîniyye], öğrenmeden [tahsil/taallümden] başka yollarla edinilebilir” diyen¹⁷⁵;

“Kanı helâl olan birinin malı da helâldir/ganîmet edinilebilir” diyen¹⁷⁶;

“Şartları sâbit olsa da imâmet vâcip değildir” iddiasında olan¹⁷⁷; **bizden değildir!**

Müslümanların velâyeti [Müslümanları dost edinmek] ve bu velâyeti emretmek tevhiiddir. Müslümanların velâyetini benimsemek ve bunun hak olduğuna itikâd etmek de tevhiiddir [tevhiidin ayrılmaz bir parçasıdır]. Müslümanların velâyetini inkâr etmek, bu hususta [hükümünde, vücûbunda] hataya düşmek ve velâyeti tanımamak şirktir.

Beş husus vardır ki bunları tanımayan [bunlarla amel etmeyen ve bunlara riâyet etmeyen] tam anlamıyla kâfirdir¹⁷⁸: Ma‘bûd’u bilmek [mârifetullah], elde olana rızâ göstermek¹⁷⁹, kaybedilene sabretmek, ahkâmı icrâ etmek [had cezalarını uygulamak], ahitlere vefâ göstermek [hem insanlar hem Allah’a karşı verilen sözlere sâdik kalmak].

Müslüman bulunsa da her şirk ülkesinden hicret Ezârika, Hâşimiyye, Necdiyye, Sufriyye ve bazı Eş‘arilerce vâciptir. bk. Eттаfeyyiş, *a.g.e.*, s. 581.

¹⁷⁵ Hüsün-kubuh’un aklığini savunan Mu‘tezile ve keşif ve ilhâmı bilgi vasıtası kabul eden Süfiyye kastedilmektedir. bk. Eттаfeyyiş, *a.g.e.*, s. 582.

¹⁷⁶ “Sufriyye, Necedât ve Ezârika işlediği büyük ya da küçük bir günah sebebiyle kişiyi müşrik addedip canını ve malını helâl saymaktadır. Bunların nezdinde zinâ ettiği için taşlanarak öldürülen kişinin de –tevbe etmiş olsun ya da etmemiş olsun- malı helâldir. El konulup ganîmet addedilir. Yine bunların nezdinde katil sebebiyle kısasen öldürülen kişinin malı da dokunulmazlık kapsamında değildir. Bu kişi miras bırakamaz. Bu gerçekten vebâli ağır, galîz bir görüştür. Böyle düşünenlerin Allah belâsını versin!” bk. Eттаfeyyiş, *a.g.e.*, s. 582-583.

¹⁷⁷ Nükkâr, İsmâiliyye, İmâmiyye ve bir kısım Mu‘tezile bu görüştedir. İmâmiyye ve İsmâiliyye imâm tâyininin insanlara değil Allah’a vâcip olduğu görüşündedirler. Sufriyye, Ezârika ve Necedât özü itibarıyla imam belirlemenin vâcip olmadığı görüşündedirler. Mu‘tezile’nin de bir kısmı imâm tâyininin vâcip olduğu görüşünde iken bir kısmı bunu vâcip görmemiştir. İbâziyye-i Vehbiyye’de ise imâmet usûlü’ d-dîn’ dendir. bk. Eттаfeyyiş, *a.g.e.*, s. 588.

¹⁷⁸ İbâziyye’de “kâfir nitelemesinin, dalâlet ehli ve fâsık olan, şükür ehli olmayan, nankör anlamında kullanıldığı unutulmalıdır. Mevzubahis metinde de bu husus zikredilmiştir.

¹⁷⁹ Motylinski neşrindeki sıralama, bu anlamı vermeye daha uygundur. Eттаfeyyiş ise “kaybedilene sabretmek” ibaresini “maddî kayıplara sabır” şeklinde anlarken; bu ibareyi “dinde mevcut olan emir, nehiy ve ibâha hükümlerine rızâ göstermek, bunları kabullenmek” şeklinde şerh etmiştir. bk. Eттаfeyyiş, *a.g.e.*, s. 610.

Akîde, Allah'ın yardımı ve lütfuyla tamam olmuştur.

d) Değerlendirme

Akîdetü't-Tevhîd İbâzî Akîde'yi ana hatlarıyla ortaya koyan fakat sistemli ve tasnifli olmayan bir metindir. Metne bakıldığında işlenen başlıkları şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Tevhîd, küfür, şirk, nifâk, iman, İslâm, günah ve amel kavramları ile ilgili tarif ve tahliller, nübüvvet ve peygamberlerle ilgili bazı konular, kutsal kitaplar ve suhuf, meleklerle ilgili mâlûmât ve hükümler.
- Velâyet ve berâet ile ilgili bahisler.
- Şer'î hükümler ve ibâdetler ile ilgili kısım (Haraç-cizye ahkâmı, namazlar, haram aylar vs.)
- Edille-i Şer'iyye'nin izâhı.
- Ayırt edici bazı inanç esaslarının sıralandığı nazariyyât bahsi.

Bu akîdenin en önemli kısmı belki de “Bizden değildir” ibâresiyle başlayan, İbâzî nazariyyâtının sıralandığı son bölümdür. Bu bahiste müellif, Vehbî İbâzîler'in “Allah'ın isimleri mahlûk değildir” görüşünde olduklarını ifade ederken muhtemelen isim ve sıfatların kadîm oluşuna kâil olduklarını vurgulamaktadır. “Kur'ân'ın mahlûk olmadığını söyleyen bizden değildir” ibaresiyle de aslında Ehl-i Sünnet ile araya belirgin bir sınır çekmektedir. İbâzîler metinden anlaşıldığına göre Mu'tezile ile birlikte “Halku'l-Kur'ân” görüşündedirler. Bütün ehl-i kibleyi dost edinmenin câiz olmadığı görüşünde olan İbâzîler'in Sünnîlerle ayrıldığı bir husus da velâyet olmalıdır. İki imamın aynı anda imâmet makamında olamayacağını ifade eden metin imâmetin İbâzîler nezdinde kullara vâcib olduğunu belirtir. Bu ibare de bazı Şî ve Mu'tezîlilere cevap sadedinde olmalıdır.

“Dini bilginin taallümden başka yollarla edinilebileceğini” iddia edenleri tenkîd eden İbn Cümei' bu satırlarla akıllı bilgi kaynağı olarak kabul eden Mu'tezile ile keşif ve ilhâmı bilgi kaynağı kabul eden Sûfileri eleştirmektedir.¹⁸⁰ İbâziyye'yi diğer Hâricî gruplardan ayıran özellikler bu metinde de mevcuttur. Nitekim metinde Ezârika, Necedât ve Sûfiler, Mekke fethinden sonra da hicretin vâcib oluşu, şer'î bir cezâ sebebiyle öldürülen kişinin malının ganîmet olduğu, büyük günah işleyen kişinin müşrik olduğu ve isti'râz gibi düşünceleri sebebiyle eleştirilmekte ve İbâziyye'nin bunları benimsemediği ifade edilmektedir.

Havf, recâ, rızâ, tevekkül; kibir, hased, şehvet ve gazabın knanması; eldekine rızâ kaybedilene sabır, sözlere sadâkat; verâ, teslimiyet ve marifetullah'a yapılan

¹⁸⁰ Eттаfeyyîş, *a.g.e.*, s. 582.

vurgular ve özellikle metnin sonunda sayılan beş esas, İbâzilerin derin dindarlık ve mânevi hayata verdikleri önem noktasında ipuçları vericidir.

İbâzilik'te dînî düşüncenin dört unsuru ve aynı zamanda İbâzî cemaatine mensûbiyetin dört safhası (mesâlikü'd-dîn) kabul edilen **zuhûr**, **difâ'**, **şirâ** ve **kitmân** kavramları¹⁸¹ bu kavramlarla özdeşleştirilen isimlerle birlikte zikredilmektedir. Bu isimlerden özellikle Muhakkime-i ûlâ'nın reisi sayılan Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin, tüm Hâricîlerce ilk imam ya da en azından rûhânî lider sayıldığı yaygın bir kanaattir. İbâziyye de İbn Vehb er-Râsibî'yi ilk imâmı olarak tanıır.¹⁸² *Akîdetü't-Tevhîd*'de İbâziler'i tanımlamak için kullanılan "**İbâziyye-i Vehbiyye / Vehbî İbâziler**" nitelemesi de Tahkîm Olayı sonrasındaki Hâricî fırkalaşmanın ilk imâmı olan Abdullah b. Vehb er-Râsibî'den mülhemdir. Kuzey Afrika İbâdîlerinin Abdurrahman b. Rüstem'in imâmeti etrafında toplanmasından sonra onun yerine geçen oğlu Abdülvehhâb'a tâbi olanlara Vehbiyye dendiği iddiası ise İbâdî âlimler Eттаfeyyiř, Bârûnî ve Kalhâtî tarafından kabul görmeyip bunlar bu ismin bütün İbâdîlere has olduğu görüşündedirler. Dolayısıyla Abdullah b. Vehb er-Râsibî ile kurulan mânevî irtibâtın bu isimlendirmenin kaynağı olduğu açıktır. Amr Halîfe en-Nâmî ise en azından bir dönem Vehbiyye isminin imâm Abdülvehhâb'ı benimseyenler için kullanıldığını, karşıtlarına ise Nükkâr dendiğini nakleder.¹⁸³ Bu isimlendirmenin sadece İbâziler için değil tüm Hâricîlerce kullanılması da tabiidir. Muhakkime-i ûlâ'ya âit "hurûc", "şirâ" gibi kavramlar ve İbn Vehb er-Râsibî, Mirdâs b. Üdeyye gibi isimlerin sonraki Hâricî fırkalarca kullanılıp benimsenmesi de yadırganacak bir durum değildir. Nitekim Yâkût el-Hamevî de Cerbe ve Cebel-i Nefûse ahâlisini "Vehbî-İbâzî şürâttırlar" ve "Hâricîler'dir" şeklinde tanımlar.¹⁸⁴

Araştırmamıza konu olan *Akîdetü't-Tevhîd*'de söz konusu edilen farz ve sünnet namazlar, haram aylar, kendisinden tevellî ve teberrî edilecek kişilerin isimleri, ehl-i kitâb, mecûsî ve müşriklere muâmele, peygamberlerin özellikleri ve kutsal metinler hakkındaki bilgiler, büyük meleklerin adları ve görevleri gibi hususlar bu metnin literal anlamda bir akâid risâlesi olmaktan ziyâde bir "**halk ilmihâli**" tarzında telif edildiğini ortaya koymaktadır. Metnin içinde yer yer küfrü ve şirki gerektiren hususlar açık ifadelerle yer almıştır. Diğer din sahiplerine muâmelelerle ilgili hususlar "Fasıl"; kitaplar, peygamberler ve meleklerle ilgili

¹⁸¹ Bu kavramlar ve ifade ettikleri anlam ve önem hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Amr Khalifa, *Studies in Ibadism*, s. 196-204; Ethem Ruhi Fıçlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 85, 88-90, 111-112, 125.

¹⁸² Eттаfeyyiř, *a.g.e.*, s. 207; Fıçlalı, *a.g.e.*, s. 84; A. de C. Motylinski, Abdullah b. İbâz, *İA*, I, 33;

¹⁸³ Bu tartışmalarla ilgili olarak bk. Eттаfeyyiř, *a.g.e.*, s. 197; Amr Khalifa, *a.g.e.*, s. 127-128; Fıçlalı, *a.g.e.*, s. 84-85, 101-102, 105; a. mlf., "İbâziyye", *DİA*, XIX, 256.

¹⁸⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II/1, s. 47-48; IV/2, s. 800-801.

temel bilgiler de “Mesele” başlığı altında işlenmiştir. “Mesele” başlığının sınırını net çizgilerle çizebilmek mümkün olmadığı gibi her iki başlığın muhtevâlarının da neye göre belirlendiği çok açık değildir. “Mesele” başlığı altındaki konuların arasındaki kayda değer bir husus da İslâm kültüründeki Hızır’ın peygamber sayılmasıdır. *Akîdetü’l-Tevhîd*’e göre İsâ ve İdrîs peygamber gökte, Hızır ve İlyâs peygamber ise yeryüzündedir ve bu dördü şu an diridirler. Bu ifadelerden İbâzîlerin nüzûl-i İsâ inancına kâil oldukları sonucu çıkarılabilir.

Eserin diğer konulara nazaran büyük kısmını oluşturan velâyet-berâet bahislerinde ise muhâliflerin müşrik ilân edilmediği açıktır. İbâziyye’nin şirk şeklindeki küfürle, nifâk/küfrân-ı nimet küfrünü birbirinden ayırdıkları ve tutumlarını buna göre belirledikleri, bu metinde sarîh ifadelerle yer bulur. Onlara göre muhâlifleri, kendilerinden teberrî gerekse de müşrik değildiler; haklarında Müslümanlara dâir hükümler cârîdir, büyük ya da küçük günah sebebiyle bir kişi müşrik ilân edilmez. Büyük günahlardan sadece Allah’ı yalanlamaya mâtuf olanlar şirke götürür. Bununla birlikte metne göre İbâziyye’de amel, iman ve tevhidin bir parçasıdır.

İmanın ve İslâm’ın şartlarının farklı isimlerle ve cihâd, emr-i bi’l-ma’rûf ve nehy-i ani’l-münker’i de dâhil ederek sayıldığı metinde ahlâkî hükümlere de zaman zaman değinilmiştir. Tüm bu değerlendirmelerimizin sonucunda fikhî, ahlâkî ve itikâdî hükümlerin memzûc şekilde arz edildiği bu metni “ilmihâl tarzında hazırlanmış bir akâid risâlesi” olarak niteleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- al-Nami, Amr Khalifa, *Studies in Ibadism* (Cambridge University, Basılmış Doktora Tezi), Cambridge 1971.
- , *Dirâsât ani’l-İbâziyye* (Arp.trc. ve nşr. Mihâil Hürî vdgr.), Beyrut 2001.
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed Temîmî, *el-Fark beyne’l-firak* (nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî), y.y., Kahire 1948.
- Dercîni, Ebû’l-Abbas Ahmed Saîd b. Süleyman, *Tabakâtü’l-Meşâih bi’l-Mağrib* (nşr. İbrahim Tallây), Beyrut ts., I-II.
- Dîneverî, Ebu Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend, *el-Ahbâru’t-tvâl* (nşr. Abdülmün’im Âmir-Cemâleddin eş-Şeyyâl), Mektebetü’l-Müsennâ, Bağdat ts.
- el-Minkarî, Ebû’l-Fazl et-Temîmî Nasr b. Müzahim, *Vak’atü Siffîn* (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), el-Müessesetü’l-Arabiyye, Kahire 1981.
- el-Müberred, Ebû’l-Abbas Muhammed b. Yezîd b. Abdülekber el-Ezdî, *el-Kâmil fi’l-edeb*, (nşr. Muhammed Ahmed ed-Dâli), I-IV, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1986.
- es-Semîni, Ziyâüddin Abdülaziz, *Kitâbü’n-Nil ve Şifâü’l-’alil* (nşr. Abdurrahman b. Ömer), Cezayir 1969.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yûsuf b. İsâ el-Hafsî el-Cezâiri, *Şerhu Akîdetü’l-Tevhîd* (nşr. Mustafa b. en-Nâsir Vinten), Matbaatü’l-Arabiyye, Gardâye/Cezayir 2001.

- Ferhât Ca'birî, *el-Bu'dü'l-Hadârî li'l-Akîdeti'l-İbâziyye*, Maskat 1987.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayımları, Ankara 1983.
- , "İbâziyye", *DİA*, XIX, 256-261.
- Hizmetli, Sabri, "Ettafeyyîş", *DİA*, XI, 500-501.
- Ivaz Muhammed Huley fât, *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâziyye*, Matâbiu' Dâri's-Şa'b, Amman 1978.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I-IX, Dâru Sadır, Beyrut 1968.
- İbn Zekvân, Sâlim, *Sîretü Sâlim bin Zekvân* (nşr. Patricia Crone – Fritz Zimmermann), Oxford University Press, Oxford 2001.
- Lewicki T., "al-Dardjini", *EF*, II, 140-141.
- Mahmûd İsmâil Abdürrâzık, *el-Havâric fî bilâdi'l-Mağrib –hattâ müntesafi'l-karni'r-râbi' el-hicrî-*, Dâru's-sekâfe, Mağrib 1985.
- Moh. Ben Cheneb, "al-Shammâkhî", *EF*, IX, 289-290.
- Motyliniski, A. De -T. Lewicki, "Abû Hafis 'Umar b. Djami'", *EF*, I, 121.
- Motyliniski, A. De, "Dercîni", *İA*, III, 539.
- , "Ebû Hafis 'Omar b. Cami'", *İA*, IV, 18.
- , *L'Aqida Des Abadhites (Recueil de Mémoires et de Textes publié en l'honneur de XIVe Congrès des Orientalistes par les Professeurs de l'école Supérieure des Lettres et des Médersas içinde)*, Cezayir 1905, s. 505-545.
- Muhammed el-Meryemî, *İbâziyyetü Cezîreti Cerbe hılâle'l-asri'l-hadîs*, Dâru'l-Cenûb li'n-neşr, Tunus 2005.
- Muhammed Nâsır, *Halkatü'l-Azzâbe ve devruhâ fî binâi'l-müctemei'l-mescidî*, Cezâyir 1989.
- Muhammed Sâlih Nâsır, *Menhecü'd-da've 'inde'l-İbâziyye*, Mektebetü'l-İstikâme, Maskat 2002.
- Öz, Mustafa, "Dercîni", *DİA*, IX, 166-177.
- , "İsti'râz", *DİA*, XXIII, 374
- Şemmâhî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ebû Osmân Saîd b. Abdülvâhid, *Kitâbü's-Siyer*, I-III, (nşr. Muhammed Hasan), Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, Beyrut 2009.
- , *Kitâbü's-Siyer* (nşr. Ahmed b. Suûd es-Seyâbî), I-II, Maskat 1987.
- Taberî, Ebû Ca'fer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim), I-XI, Dâru'l-Maârif/Dâru Süveydân, Kahire ts.
- Ya'kûbî, İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca'fer, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Dâru Sâdır, Beyrut ts.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (nşr. Ferdinand Wüstenfeld), I-XI, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Frankfurt 1994.
- Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, I-X, Matbaatu Kustasus, Kahire 1955-1959.